

Roma Kulturális Szakkör tematikája

Készítette:
Setét Ottó csoportvezető nevelő

2010. január

Tematika

Bevezetés

A magyarországi cigányok története

Kultúra

Demográfia, életmód

Foglalkoztatás, munka, munkanélküliség

Oktatás

Egészségi állapot

Jog és jogvédelem

Média

Kormányzati, kisebbségi önkormányzati politikai törekvések

Bevezetés:

Az országban végbe menő gazdasági változások nagyban meghatározták a magyarországi cigányok és nem cigányok helyzetét. A rendszerváltozást követően a társadalmi rétegek megváltoztak, a középréteg nagymértékben csökkent, ezáltal nőtt a szegényréteg, illetve a gazdagréteg megerősödött.

A magyarországi cigányság már a rendszerváltozás előtt is a társadalom periferiáján helyezkedett el, amit még csökkentett az ország gazdasági átalakulása is. A piacgazdaság magában hordozta a tömeges munkanélküliséget. A megfelelő szakmai képzettség hiányában a cigány társadalom tömegesen vált munkanélkülivé. Ezek a változások új konfliktusokat, új feltételeket teremtettek mind a többség és a kisebbség, valamint a kormány számára egyaránt.

Az országban a demokratikus intézmények működése és a piacgazdaság térnyerése a civil szféra és a gazdaság szereplőinek megerősödését hozta magával. E változásoknak vesztesei is vannak. A vesztesek körében a legnagyobb csoport a tízmilliós magyarországi lakosság jelenleg 6 %-át kitevő roma népesség. A kialakult helyzetben a diszkrimináció, a szociális és jogvédő ügyek etnicizálódása veszélyes tendenciákat hordoz. E problémák megjelenésével a kormánynak is foglalkoznia kell.

Miután közismert, hogy az 1993-as kisebbségi törvény lehetővé tette a kisebbségi önkormányzatok létrehozását, továbbá elkészült a roma középtávú fejlesztési program és készül a hosszú távú program is, természetesen adódik, hogy mind a kormányzati munkában, mind az államigazgatás különböző szintjein a területfejlesztésről és területrendezésről szóló törvény mentén egységes megközelítésben kell kezelni a területfejlesztés és a roma lakosság gondjait, azaz a két problémakört. A romakérdés mindenkor a területfejlesztés és a roma lakosság gondjait, azaz a két problémakört. A romakérdés mindenkor a területfejlesztésről, a területrendezésről szóló gondolkodás része kell, hogy legyen.

1. A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYOK TÖRTÉNETE

A cigányok története annyiban különös történelem, hogy e népcsoport nem rendelkezvén írásbeliséggel, így nem hagyott maga után írott forrásokat, ezért a múltja csakis a mindenkori környezete által létrehozott dokumentumok alapján rekonstruálható. Az így feltárt múlt forrása a hagyomány, az analógia, a nyelv stb. Nem vitatva e források értékét a történeti kutatásokban, mégis le kell szögeznünk, hogy a történeti múlt elsősorban az egykorú írott források alapján rekonstruálható, még akkor is, ha a cigányokra vonatkozó dokumentumok főleg a környezettel való konfliktusok megörökítésének "termékei", tehát eléggé egyoldalúak. A cigányok első csoportjai a XV. században jelentek meg Magyarországon. Betelepedésük a XVI. század közepétől válik mind nagyobb arányúvá. A három részre szakadt Magyarország egyes területein különböző körülmények között éltek cigányság csoportjai. A török kiűzését, illetve a Rákóczi-szabadságharcot követően és a Habsburg uralkodók felvilágosult abszolutista politikájának célja a vándorló cigányok letelepítése volt. A mindenkori környezet mindig megkülönböztette önmagától a cigányokat, így különbséget tettek egyes csoportjaik között is: török, német és oláh cigány. Az oláh cigány elnevezés nemcsak a ma így nevezett csoportot takarja, hanem a mostani beás cigányokat is, akik megkülönböztetik körükben a rézműves és a faedénykészítő foglalkozásokat. A vándorló cigányok szekéren és sátorban, vagy gallyakból tákolt kunyhókban laktak, a letelepedésre kényszerített cigányok, pedig kicsiny és igénytelen, de szilárd épületnek minősített házakban. A cigányok bizonyos elemei összefüggésbe hozhatók a gyűjtögetéssel, mert a gyűjtögetésből származó javakat tovább hasznosították. A vándorló életmóddal leginkább a lótarás és a lovakkal való kereskedés áll összefüggésben. A cigányság körében hagyományos mesterségnek minősült a kovácsolás és a faeszköz készítés. Valódi kereslet a cigányok zenei szolgáltatása, azaz a muzsikus cigányok iránt mutatkozott.

A magyarországi cigányok történetének egyik legfontosabb dokumentuma szerint 1893-ban 280 ezer, 1850.-ben 140 ezer, 1857-ben 143 ezer cigány élt az országban. Az ország lakossága ebben a fél évszázadban 30 százalékkal, a cigányoké 100 százalékkal nőtt. Az 1893-as cigányösszeíráskor a cigányok nagy többsége már "állandó letelepedettnek", mintegy húszezer "félvándornak", alig kilencezer "kóborcigánynak" volt tekinthető. A forrásokból kitűnik, hogy a cigánylakosság hármas tagozódása a Horthy-korszakra megszűnt. Abból az időből ugyanis a hatósági iratok már nem említenek külön vándorló vagy letelepedett cigányokat, hanem csak általában cigányokat. A cigánygyerekek iskoláztatásával sok baj volt, ugyanis csak minden ötödik-hatodik gyerek járt csak iskolába. A cigányok egészségügyi ellátása, csak a fertőző betegségek terjedésének megakadályozására korlátozódott. A cigányokkal kapcsolatos szociálpolitikában egyfelől tiltották számukra a koldulást, de a gyakorlatban nemcsak megtűrték ezt, hanem egyenesen intézményesítették. A gyermekvédelem szintén mutatott fel hasonló furcsaságot, 1901 után a jogilag elhagyott, erkölcsi romlásnak kitett vagy züllésnek induló gyerekeket lelenházba utalták. A hatóságok az erkölcsi romlásra hivatkozva sok olyan cigánygyereket is menhelybe utaltak, akik családjuk körében éltek. A hatóságok ezen

intézkedésük következtében látták megoldottnak a cigánykérdést, mert azt várták, hogy a fenyegetett cigányok tömegesen kimenekülnek az országból.

Az 1944-es német megszállás előtt mintegy 200 ezer főre becsült cigányság már döntő többségében letelepedett életmódot folytatott. A cigányság rendszabályozására hozott rendeletek csak a kóbor, vándor életmódot folytatókra irányultak. A dualizmus idején megkezdődött a hagyományos cigány mesterségek háttérbe szorulása, de a gyors gazdasági növekedés és a liberalizmus miatt a mesterségüket elvesztő cigányok sikeresen tudtak újabb megélhetést találni.

A két világháború közötti válságokkal tarkított technikai, társadalmi fejlődéssel egyre kevésbé tudtak lépést tartani a cigányok, így anyagi, szociális és kulturális leszakadásuk a többségi társadalomtól rohamos ütemben gyorsult. Az 1947-48-ig tartó demokratikus időszak nagymértékben megváltoztatta a cigányság társadalmi viszonyát. Gazdasági téren rontotta a cigányság helyzetét a nagybirtokok felosztása, mivel a cigányok kimaradtak a földreformból, noha megélhetésük jelentős részben a mezőgazdaságban végzett munkából származott. A demokratizálódás hatott az iskoláztatásra, mert a második világháború előtt 50 % volt az iskolába nem járó gyerekek aránya, 1945 után csökkent, 1957 után pedig ez az arány már csak 10 % volt. 1961-ben 2100 cigánytelep található az ország területén, amelyeken embertelen körülmények között lehetett csak élni. 1971-ben 320 ezer fő volt a cigányok száma Magyarországon, ebből magyar anyanyelvű volt 71 %, cigány anyanyelvű 21 % és román anyanyelvű nem egészen 8 %. A cigány lakások kétharmada feküdt cigánytelepen, ahol cigányok több mint kétharmada vályog-, vertföld- vagy sárfalú kunyhóban lakott. A lakások 44 %-ában nem volt villany, vízvezeték a lakások 8 %-ában volt, az épület telkén fekvő kút a lakások 39 %-ánál volt található. WC a lakáson belül csak a lakások 3 %-ánál, a lakáson kívül a lakások 4 %-ánál, árnyékszék a lakások 61 %-ánál volt, és árnyékszék nem volt a lakások 32 %-ánál. A 14 éven felüli cigányok 39 %-a analfabéta volt. A 20-24 éves korú cigány fiatalok 26 %-a végezte el az általános iskolát, a többiek nyolc osztálynál kevesebbet végeztek, illetve több mint 10 %-uk egyáltalán nem járt iskolában.

Az ötvenes és hatvanas évek iparosításának hatására 1971-re foglalkoztatottá vált a munkaképes korú férfiak 85 %-a, ebből a cigány családfők 11 %-a szakmunkás, 10 %-a betanított munkás, 44 %-a segédmunkás, 13 %-a mezőgazdasági fizikai dolgozó, 3 %-a napszámos, 6 %-uk pedig önálló, segítő családtag volt, vagy alkalmi munkából tartotta fenn magát. A munkaképes korú nők foglalkoztatottsága 1971-ben 30 %-os volt, de a 80-as évek elejére 50 %-osra emelkedett. 1965-ben elindult a cigánytelepek felszámolására irányuló program, melynek keretén belül az állandó keresettel rendelkező cigányok kedvezményes kamatú kölcsönt vehettek fel úgynevezett "CS" (csökkentett értékű) házak építtetésére vagy megüresedett régi parasztházak megvásárlására. A "CS" házak többnyire telepszerűen, egymás mellé épültek. Megállapíthatjuk, hogy a 80-as évek végére a cigányság helyzete az előző évtizedekhez képest megváltozott. Sok ember számára megnyílt a felemelkedés lehetősége, és akinek ez sikerült, környezete már nem is tekintette "igazi" cigánynak.

Az oktatás színvonaltalansága, a munkaerő képzetlensége a rendszerváltás után a cigányság jelentős részét munkanélkülivé tette. A szocializmus alatt is csak a legkevesebb szakértelmet

igénylő feladatokra, leginkább segéd munkásként foglalkoztatott cigány származású munkavállalók váltak először fölöslegessé. Amíg 1971-ben a munkaképes korú roma népesség körében a foglalkoztatottság 85 %-os volt, addig 1993 végére ez az arány 29 %-ra csökkent. Az alacsony iskolázottsági embereknek reményük sem lehetett arra, hogy sikeresen érvényesüljenek a most már üzleti alapon szerveződő munkaerőpiacon, ennek következtében bizonytalan lett a cigány családok megélhetése, és képtelenné váltak a régebben felvett lakásépítési hitelek visszafizetésére, így sorra veszítették el lakásaikat.

A cigányság szűk rétegének sikerült vállalkozóként érvényesülnie több-kevesebb sikerrel, mert akik csak kényszerből léptek a vállalkozás útjára, azok csak a mindennapi megélhetést tudják biztosítani családjuknak. Vannak, akik értelmiségi pályán, közéleti szereplőként találják meg megélhetésüket. A cigány családok jelentős része azonban rövid időn belül évtizedekkel ezelőtti szintre süllyedt vissza, képzetlenségük miatt esélyük sincs a munkaerőpiacon. Így a reménytelen helyzetbe került cigány emberek körében ismét kialakult a megélhetési bűnözés, ami sokak számára az életben maradás egyetlen esélyét jelenti, melynek következtében a többségi társadalom pedig megújult gyűlölettel fordult a cigányság felé.

2. KULTÚRA

Ha egy nép életformaváltást él át, melynek során maga mögött hagyja a darabokra hulló, hagyományos, patriarchális népi életformát, s ezzel együtt a hagyományos népi kultúrát is, amely az identitás ősi és alapvető hordozója, akkor a közösségnek a hagyományokhoz leginkább kötődő tagjaiban felmerül az igény ennek a múltba tűnő életformának és kultúrának a megőrzésére, megörökítésére. Parancsoló szükségességgel vetődik fel, hogy továbbadják vagy leírják ezt a hagyományt, mert a megszűnt vagy megszűnőben lévő mesterségeket, a közös munkákat és az ünnepi alkalmakat kísérő szokásokat, lejegyezzék a meséket, mondákat, dalokat, táncokat. Azért, hogy el ne múljék a változó és életformákat felörlő idővel. A dokumentáló, megörökítő cél mellett azonban kibontakozik egy másik, aktív törekvés is, az, hogy ami ebből a hagyományból gyakorolható, folytatható, azt megpróbálják beépíteni a jelenbe, a mai és az eljövendő kultúra eleven részévé téve. A törekvésnek fő képviselője az adott nép identitástudatra ébredt értelmisége. Ám a hagyományos életformát még gyermekként, ifjúként vagy akár felnőttként megélt emberekben is felmerül az a vágy, hogy mindazt, ami az ő élményük, léttapasztalatuk, továbbadják az utódoknak. A cigányság esetében a hagyományos népi életforma felbomlása az ötvenes évek elejével kezdődően több hullámban, legnagyobb erővel a hatvanas-hetvenes években zajlott le. A nagyipar lendítette ki őket a telepi életformából, s készítette őket az ingázó életformára, a segédmunkás lét elfogadására. Ám a hatvanas évek végére felnőtt egy kis létszámú, elsősorban cigány művész értelmiség, melynek képviselői a hagyományos cigány kultúra pusztulásának ellenében felkutatták ezt a hagyományos kultúrát és a cigány nyelvet, s hozzáláttak ahhoz, hogy ezt a nyelvet alkalmassá tegyék az irodalmi kifejezéshez. A cigány népzene és néptánc újjáéledése a hetvenes-nyolcvanas években egybeesik a magyar táncmozgalom kibontakozásával. A többségi társadalom is ekkor találkozik először a különböző népzenei és néptánc-együttesek műsoraival, az autentikus cigány kultúrával.

A cigány népköltészet folyóiratokban és könyvekben történő publikálása azonban a cigányság széles tömegeit nemigen érintette, mert a század elejétől a II. világháború végéig a maga szájhagyományozó kultúrájában élt, és 1945 után is csak fokozatosan kapcsolódott be a közoktatás révén az írott kultúrába. Ezzel párhuzamosan megkezdődött a nagy művészethez, a grand art-hoz történő kapcsolódás, a magyar és az európai irodalmi, képzőművészeti, zenei tradícióba való beágyazódás, az európai kultúrába történő integrálódás.

Irodalom

A magyarországi roma irodalom az utóbbi három évtizedben teremtődött meg a XIX. század utolsó évtizedeiben. Nagyidai Sztojka Ferenc például cigány-magyar szótárt készített, imákat, dalokat fordított cigány nyelvre, és Petőfi Sándor költeményeiből is lefordított néhányat, és ő maga is írt cigány nyelvű verseket. Ám ez a kiugrás egyedi jelenség maradt, így a cigány irodalom kezdete egybeesik egy maroknyi cigány értelmiségi hatvanas évekbeli megjelenésével. Fél évtizednyi készülődés után a hetvenes évektől felgyorsul a folyamat, és sorra lépnek színre a

roma írók. Kezdetben elsősorban magyar nyelven.

A hetvenes évek első felében két kiemelkedő tehetség robban be a magyar irodalmi életbe. 1970-ben jelenik meg a 18 éves Bari Károly első verskötete a "Holtak arca fölé" címmel, aki első verseit miskolci gimnazistaként írta. Első kötetében Nagy László és Paul Éluard költészetének hatását figyelhetjük meg. Bari személyében kivételes egyéni tehetség jelentkezett, s ezt a magyar irodalomkritika is felismerte. Költészete mellett a cigány nyelvű népköltészet programszerű gyűjtésével és sajtó alá rendezésével, illetve a cigány szövegek magyar műfordításával is foglalkozik, saját verseit, s a népköltészeti alkotásokat rajzaival maga illusztrálja. 1975-ben újabb irodalmi szenzáció Lakatos Menyhértnek a "Füstös képek" című regénye. Jelentősége, hogy olyan első mű a cigányságról, amit cigány író írt. A regény a cigányság mélyvilágába vezet be az olvasót, a néprajzi, társadalmi hitelesség, a hiedelmek, álmok lélektanilag finom rajzával párosul. A mű Lakatos legnépszerűbb műve, mely külföldön is sikert aratott, és 16 nyelvre fordították le. Bari magányos farkasként, aszkétikus szigorral és színvonaligénnyel tevékenykedik pályája kezdete óta. Lakatos Menyhért viszont kapcsolatteremtő személyiség, a cigány alkotók egybeszervezője. Így a hetvenes években verbuválódik egy baráti társaság, melynek tagjai Lakatos Menyhért, Choli-Daróczi József, Péli Tamás és Kovács József. Ők négyen alkotják a roma művészek első jelentős csoportosulását. A hetvenes évek első felében a cigány írók szembetalálják magukat a nyelv problémájával. Mert nem tudják, hogy a cigány irodalomhoz tartoznak-e a cigány írók által magyar nyelven írt művek is, vagy csak a cigány nyelven írottak sorolhatók-e ide? A különböző meg-megújuló viták során megfogalmazódik az a gondolat, hogy a nyelv az identitásnak és a kultúra továbbörökítésének elsőrendű hordozója. Ám ez nem jelenti, nem jelentheti azt, hogy a magyar nyelven írott, a cigányság életét, sorsát belülről ábrázoló művek ne hordoznák a roma gondolkodásmód és képzeletvilág sajátosságait. Ezáltal megindul a két kultúra, a cigány és a magyar kultúra között a cserekapcsolat, Choli Daróczi József ír először cigány nyelven verseket. E költemények egy részét maga fordítja magyar nyelvre. A magyar költészetből pedig kedvenc költőinek verseit fordítja le cigány nyelvre. Ez esetben ugyanazon személy kétnyelvű alkotói tevékenységének lehetünk tanúi. Hasonló alkotói módszert követ Choli Daróczi József tanítványa, Nagy Gusztáv is. A cigány és a magyar nyelv párhuzamos használata jellemzi Rostás Farkas György és Ruva-Farkas Pál költészetét is. A cigány írók második és harmadik nemzedékének tagjaiban felerősödik az igény, hogy a világirodalom jelentős alkotásainak átültetésével gazdagítsák, tegyék az irodalmi kifejezésre mind alkalmasabbá, hajlékonyabbá a cigány nyelvet. Nagy Gusztáv cigány nyelvre fordítja Madách művét, Az ember tragédiáját, Vescho Farkas Zoltán Shakespeare Hamlet-jét, Rostás Farkas György Saint-Exupéry Kis hercegét.

A hetvenes évek második felétől napjainkig egyéni arculatú költők sora jelentkezik. Szepesi József igényes formakultúrájú, mívesen cizellált verseivel a hagyományos líra folytatója. A költői stílusok világába történő hosszantartó útkeresés után talált rá Rácz Lajos a bibliai zsoltárok hagyományára, és ebből alakította ki a maga áradó, képekben gazdag egyéni stílusát. Osztóján Béla, Kovács József Hontalan és Balogh Attila első versköteteikkel a modern költői irányzatokhoz kapcsolódnak már a hetvenes évek második felében. Osztóján Bélának a szélesen

áradó szabad versei a legkarakteresebbek. Kovács József Hontalan szűkszavú, tömör, az elhallgatások feszültségteremtő erejét is felhasználó költő. Balogh Attila költői attitűdjét a lírai groteszt és ironia jellemzi.

A magyarországi roma irodalom e három évtized alatt végigjárja a regény történeti fejlődésének különböző fokozatait. Holdosi József legemlékezetesebb regénye, a Cigánymózes című lírai regény. Osztóján Béla pedig eljut az objektív regény megteremtéséig. Míg Holdosi regényének esetében a szubjektum, az érzelmi és indulati megközelítés líraivá formálja a műfajt, addig Osztóján regényében erős a távolságtartás az alkotói én és a megidézett világ között. A nyers, már-már naturalisztikus valóságábrázolás és az álmok, babonák, hiedelmek, víziók megjelenítése a gazdagabb társadalom- és lélekrajzot szolgálja. A roma irodalomnak külön ágazatát képviselik a mesék és gyermekversek, Lakatos Menyhért és Bari Károly varázslatos cigány népmese-feldolgozásai, Szécsi Magda bizarr képzeletű, saját illusztrációival kísért meséi.

A roma írók kezdetben magyar irodalmi folyóiratokban publikáltak, de fokozatosan kialakulnak a cigány irodalom műhelyei. Első kísérletként a hetvenes évek elején a Rom Son című kétnyelvű időszaki kiadvány égisze alatt, de jelentős fordulatot jelentő esemény az első önálló cigány lap, a Cigány Újság Romano Nyevepe elindulása 1985 végén. Már kifejezetten a cigány irodalom hangsúlyozott ápolására jött létre a Phralipe kulturális társadalmi folyóirat. A kilencvenes években egymás után meginduló cigány lapok a Kethano Drom, az Amaro Drom, a Lungo Drom, a Világunk, az Amari Luma programjában jelentős szerepet tölt be az irodalmi alkotások közlése. Jó szolgálatot tett a cigány irodalom megismertetésében a Magyar Rádió "Cigány félóra" és a Magyar Televízió "Patrin Magazin" című műsora is.

Színészek és színház

A cigányság kiváló nonverbális képességgel, színészi tehetséggel rendelkező nép. Ebben a században a cigány színészek a nyolcvanas-kilencvenes években léptek színre. A Színművészeti Főiskolán nagy gondot fordítottak arra, hogy cigány színházi művészeket képezzenek. Az első volt Bari Károly, aki a "Holtak arca" című kötetének megjelenése után olyan népszerűséget szerzett művészkörökben is, hogy részére külön dramaturg tanfolyamot indítottak a főiskolán. Az első cigány színész Jónás Judit volt, aki a "Ki mit tud?" televíziós vetélkedőn tűnt fel. A főiskolai diploma megszerzése után a Pécsi Nemzeti Színházhoz szerződött, és már akkor külön előadásteket tartott, így például Lorca: Cigány románcok című kötetének pódium adaptációjával aratott kivételes sikert. Jeles produkciói közé tartozik egy magyar színésznővel közösen előadott balladaestje is, magyar-cigány népballadákkal.

A második főiskolai diplomát nyert cigány művész Hollai Kálmán, aki először a Bartók Színház ifjúsági produkcióiban tűnt fel. Elemi erejű színésztehetség Szegedi Dezső, a Miskolci Nemzeti Színház tagja. A Déri-díjas színművész klasszikus verses művek kulcsszerepeiben éppúgy tanúsította tehetségét, mint modern vígjátékokban, vagy zenés művekben, országosan ismert alakítása például a "Hegedűs a háztetőn" . A cigányság köréből két színházi rendező emelkedett

ki. Lojkó Lakatos József a Színművészeti Főiskola rendezői szakán végzett, mint a főiskola első cigány származású hallgatója, és nevét a Lakatos Menyhért által írt "Átok és szerelem" című, cigány témájú darab televíziós rendezése, s egy Lorca-dráma, a "Bernarda háza" rendezése tette ismertté.

Csemer Géza személyében színpadi szerző és rendező találkozik. Csemer Géza, Szakcsi-Lakatos Béla zeneszerzővel együtt, eddig a legtöbb színpadi művet alkotó cigány szerzőpár. Legnépszerűbb művük a "Piros karaván", melyet a Fővárosi Operettszínház bemutatóját követően számos külföldi színház ugyancsak sikerrel műsorra tűzött. Csemer Géza nevéhez fűződik a Cigány Színházi Társulás létrehozása a kilencvenes évek közepén, amely még nem tényleges színház, ám kétségtelenül alapul szolgálhat egy további színházalapításnak. Csemer programszerűen gondoskodik a fiatal cigány tehetségek továbbképzéséről, illetve főiskolára való bejuttatásáról. A színházi kezdeményezések között hangsúlyosan kell megemlítenünk a korán elhunyt Balogh Béla Táncszínház létrehozási kísérleteit és kezdeti eredményeit is.

„Cigányzene”

A "cigányzene" nem a cigányok népzeneje, de mégis mindenki ezen a néven emlegeti azt a zenei formát és stílust, amely a XIX. század első felében Magyarországon alakult ki, ezzel is erősítve azt a mítoszt, hogy a cigányok a zenélésre születtek, és ez a tevékenység Indiából hozott ősi mesterségük.¹ Pedig ha a cigányok történetét megvizsgáljuk, tapasztalhatjuk, hogy csak igen kevés romának jelentette ez a tevékenység a megélhetés forrását egészen a XIX. századig Magyarországon. A fordulatot a törökellenes háború, majd Mária Terézia és II. József intézkedései nyomán megváltozott társadalmi helyzetük, feleslegessé váló cigány mesterségek nyomán létrejövő kényszerű életformaváltás, a megélhetés új területeinek keresése jelentette. A lehetőséget a megélhetésváltásban a magyar nemzeti öntudatra ébredéssel együtt megjelenő és hosszú időre uralkodóvá váló zenei műfaj, a verbunkos tette lehetővé. A cigányok zenében való hatalomra jutását nagyban elősegítette a társadalomnak a szórakoztatók iránt tanúsított lenéző, elítélő magatartása. Ami a társadalom kereteibe szorosabban beletartozók számára megalázkodásnak, lecsúszásnak számított, de az ő viszonyaik között éppen a társadalomba való bejutás, az érvényesülés legjobb útját jelentette.

A 18. század végére a cigánybandák első sikeres megszólalásával valóban eljutottak odáig, hogy a cigányfoglalkozások között a zenélés lett a legrangosabb, a cigányok számára is legvonzóbb foglalkozás.² Míg a XVIII. század végén kevesebb, mint 1600 cigányzenészt említenek az összeírások, 100 év múlva már 17 ezer zenész cigányt regisztráltak Magyarországon. Ezek között találhatóak voltak a falusi zenészekről a külföldön is jól ismert bandákig a társadalom széles skálán elhelyezkedő, a cigányság minden idők legsikeresebb és leginkább megbecsült tagjai. A cigánybandák megtalálhatóak voltak az 1848-49-es forradalom és szabadságharc katonái között is, akik még inkább segítették a nemzeti ellenállás ébren tartását a kiegyezésig. A századforduló társadalmában pedig a "magyar nótára" sírva vigadó dzsentrik révén hatalmas kultusz alakult ki

művészetük körül. A cigányzenészek hatására a verbunkos elemei megjelentek az európai klasszikus zene alkotásaiban is, maguk a cigányzenészek pedig eljutottak zenekarokkal Európa legtöbb országába, ahonnan mindig ünnepezték zenészként tértek haza. Kitűnő, nem cigány származású zenészekről terjedt el, hogy olyan jól játszanak, hogy csak cigányok lehetnek, Liszt Ferenc pedig a cigányzenét tartotta a magyarság népzenejének. Kialakult a cigányság "arisztokráciája", akik társadalmi rangjukat, anyagi jólétüket, ha csökkenő mértékben is, de egészen a XX. század második feléig meg tudták őrizni. A társadalom változása a nyolcvanas évektől kezdve egyre inkább kezdte háttérbe szorítani az érdeklődést a cigányzenészek által művelt stílus iránt. Ezért mindenki törekedett a külföldi szerződésre, munkavállalásra. Leginkább Németország és Ausztria volt a célállomás, de az igazán jó zenészek, akik szerencsések is voltak, eljutottak Kanadába, az Egyesült Államokba, sőt még Ausztráliába is. Ezeken a helyeken a magyar kolóniák tagjainak játszottak, mert elsősorban magyar éttermek szerződtették őket. A nyolcvanas évek közepétől kezdődő elhelyezkedési problémák, a gépzene olcsósága erősen aláásta lehetőségeiket. A rendszerváltozás utáni privatizációban hirtelen, egyik pillanatról a másikra váltak munkanélkülivé. Tragédiájuk, hogy a zenélésen kívül semmi máshoz nem értenek. Néhányan kényszerűségből próbálkoztak vállalkozással vagy más munkával, de számukra, megalázó volt ez a helyzet. Ezért nehezen tudták feldolgozni lelkileg, hogy környezetükben idáig úrként viselkedhettek, most segédmunkára kényszerülnek. Nagyon sokan lelkileg is belerokkantak ebbe. A felhalmozott anyagi javakat mostanára élték fel, helyzetük kilátástalanná vált. Az ezzel a stílussal foglalkozó fiatalabbak ezért utolsó lehetőségként megpróbálkoztak a tartós külföldi munkavállalással, esetleg végleges kivándorlással. Az utóbbi egy-két évben Magyarországról kivándorló cigányok jelentős részét képezték ezek a zenészek. Célterületként azok a helyek jöhetnek szóba, ahol még mindig él egy jelentősebb, az idősebb generációhoz tartozó magyar kolónia.

Az itthon maradók szinte csak elvétve találnak állást a számukra megszokottá vált vendéglátóhelyeken, éttermekben. Így a cigányzene legjelesebbnek tartott képviselői ebben a krízishelyzetben előre menekültek, és létrehozták a maga nemében a világon egyedülálló koncert együttest, a 100 Tagú Cigányzenekart, amellyel Párizstól Sidney-ig jelentős sikereket értek el az utóbbi másfél évtizedben. Itt kell szólnunk a klasszikus zenét játszó cigány művészekről is. Az elmúlt évtizedekben már jó néhány művész nőtt ki a magyar cigányzenés hagyományokból. Elég csak a Kossuth-díjas cimbalomművészt, Rácz Aladárt, a világhírű Liszt és Chopin játékos zongoraművészt Cziffra Györgyöt, vagy akár Kóté László hegedű-, és Banda Ede gordonkaművészt említeni. Napjainkban már egy egész fiatal csoportról beszélhetünk, akiknek szüleik a verbunkosból kinőtt cigányzenével foglalkoztak több generációra visszamenőleg, de ők már szinte kizárólag klasszikus zenét tanultak. Ez egyrészt saját indíttatásuk alapján történt, másrészt a szülők a nyolcvanas évektől kezdődően jól látták a "kávéházi" zene hanyatlását, ezért gyerekeiket szinte tiltották a cigányzenétől. Így alakult ki egy zeneileg nagyon magasan képzett, fiatal cigány réteg, akiknek társadalmi státusa már egészen más, mint a szüleiké. Ennek következtében olyan jelentős lett a fiatal tehetséges cigány származású emberek beáramlása a klasszikus zene területére, hogy egyes megfigyelések szerint a Zeneakadémián már vannak olyan

tanszakok, osztályok, ahová szinte csak roma származásúak járnak. Magyarországon a klasszikus zenészek között azonban erőteljes túlképzés van már évtizedek óta. Ezért akik nem tudnak elhelyezkedni szimfonikus zenekarnál vagy tanítani valahol, azok tudatosan készülnek a külföldi karrier lehetőségére.

A hagyományos cigányzene és a klasszikus zene mellett, a zenekultúra változásához és a társadalmi elvárásokhoz igazodva a szórakoztató zene más területein is megjelentek a nagy tehetségű roma művészek. Így a világ sok részén ismert jazzmuzsikus Szakcsi Lakatos Béla zongorista - zeneszerző, Tony Lakatos szaxofonos, Babos Gyula és Snétberger Ferenc gitáros. Pege Aladár nagybőgőművész kiváló jazzmuzsikus, de mellette klasszikus zenész is, a Zeneakadémia tanára. A jazz mellett a populárisabb műfajokban is feltűntek romák, így az elmúlt évek magyarországi szenzációja egy roma rap-együttes, a "Fekete Vonat" volt.

Cigány népzene

Sokáig az előbbieken bemutatott "cigányzenét" tekintették a magyarországi romák népzenejének. Ezzel szemben stílusában is teljesen más zene ez, mint a "cigányzene". Mert a cigányok népzeneje szinte kizárólag vokális jellegű, jellemző módon nem járul hozzá hangszerkíséret, vokális kísérete a hangeffektusok széles körét felölelő szájbögzés. A ritmikai kíséretet pedig az ujjpattogtatás és a taps, valamint hangszerpótló használati eszközökön - kanál, vizeskanna - történő hangadás. A többségi társadalom számára az eredeti cigány népzene megismerése csak az 1980-as évektől kezdődött el. De ekkor már egy átalakult formában, mivel erre az időre már egyre kevesebb volt az olyan hagyományőrző roma közösség, amelyben a mindennapi élet részét képezte volna a hagyományos muzsika. Az országos ismeretséget először a Kalyi Jag (Fekete Tűz) együttesnek sikerült elérnie, e siker hatására napjainkig alakulnak hagyományőrző együttesek. A népzenei hagyományokat modernizálva, populáris elemekkel is vegyítve jelentős sikereket érnek el Magyarországon és külföldön egyaránt az ilyen együttesek, pl. az Ando Drom (Útközben), a Rományi Rotá (Cigánykerék), a Ternipe (Fiatalság), vagy az Amaro Szuno (A mi álmunk), hogy csak a legismertebbeket említsük. Az általában oláh cigány származású, autodidakta zenészek számára elégtétel ez az egyre fokozódó ismertség és siker, hiszen a képzett, hagyományos cigányzenét játszóknak soha nem tekintették őket igazi zenészek. Jellemző rájuk, hogy általában nem a zenélésből élnek, hanem valamilyen vállalkozási, kereskedelmi tevékenységből. A zenéjük iránti kereslet miatt azonban egyre többük választja a megélhetésnek ezt a formáját.

Képzőművészet

A magyarországi cigány képzőművészet három évtizedes múltat tekint vissza. Az előtörténet azonban még régebben kezdődött. 1937-ben egy nyíregyházi cigányzenész, Horváth Vince elhatározta, hogy megpróbálkozik a szoborfaragással. 1972-ben megkapta a Népművészet

Mestere címet, sikerrel szerepelt a Magyar Naiv Művészet kiállításon, a Magyar Nemzeti Galériában, s otthonra talált a Nyíregyházi Népművészeti Stúdió fafaragóinak körében.

Az első alkotók a hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől kezdtek megjelenni, így a naiv és spontán expresszív alkotók és a hivatásos művészethez kapcsolódó festők, szobrászok és grafikusok is. Magyarországon a cigány képzőművészek kivételes népes csoportja lépett fel, ebben alapvető szerepe volt az első magyarországi kisebb részben naiv, nagyobb részben expresszív-vizionárius művészetet teremtő cigány festő Balázs János (1905-1977) felszabadító hatásának. Balázs Salgótarjánban, a Cigánydombon élt, remeteként, gyűjtögető életmóddal tartotta fenn magát a gépi civilizáció korszakában, ám autodidakta módon kivételes műveltségre tett szert. Balázs példájával azt sugallta, hogy lehet iskolák nélkül is kiemelkedni.

Az első főiskolát végzett hivatalos képzőművész Péli Tamás (1948-1994) volt, aki Budapesten végezte a képző- és iparművészeti szakközépiskolát, a képzőművészeti akadémiát pedig Hollandiában, Amszterdamban. Péli 1973-ban hazatért Budapestre és a hivatásos képzőművészet irányzataihoz kapcsolódó fiatal roma festők mesterévé, bátorítójává vált. A roma alkotók jelentkezésére ösztönző hatással volt a cigány képzőművészet iránt megnyilvánuló társadalmi érdeklődés is. Ez az érdeklődés kedvező lehetőséget teremtett a roma művészértelmség létrejöttére, a különböző alternatívák artikulálódására és ütköztetésére. A cigány képzőművészek és a más művészeti ágak roma művelői nagyon hamar kapcsolatot teremtettek egymással, mert az utóbbi évtizedekben rendszeressé vált az, hogy a cigány költők irodalmi estjét cigány képzőművészek kiállítása kíséri, a roma képzőművészek kiállításának megnyitóján pedig roma költők versei hangzanak el és roma zenei együttesek lépnek fel. Az autodidakta cigány képzőművészek 1979-ben a kőbányai Pataky István Művelődési Központban megrendezett kiállításán tizenkét roma alkotó vett részt. 1989-ben, a Néprajzi Múzeumban szervezett II. Országos Kiállításon már tizenheten szerepeltek, a 2000-ben a Pataky Művelődési Központban megrendezett III. Országos Kiállításon pedig már huszonegy művész állított ki, akik között naivak és hivatásosak, autodidakták és főiskolai tanulmányokkal rendelkezők egyaránt szerepeltek. Ám a Magyarországon tevékenykedő cigány képzőművészek száma ennél jóval nagyobb, meghaladja a harmincat. A naiv művészet néven ismert művészeti jelenség kétféle kifejezőmódot foglal magába. A spontán roma alkotók közül a legjelentékenyebb Balázs János. Bizarr képzeletű világ az övé. Festményein emberek, állatok, szörnyek, egzotikus növények, gyümölcsök zsúfolódnak egymás mellé, és hol valamiféle nehézkedési erő tartja őket össze, hol pedig valamilyen titokzatos sugallatnak engedelmessé, valamiféle kataklizma örvényébe kerülve, repülnek, zuhannak egymással összekeveredve. Balázs az emberi történelmet a jó és a rossz küzdelmeként, mintegy személyes problémaként éli újra, az alkotás kínzó viaskodássá, a feloldatlan ellentmondások, indulatok, megidézésévé válik. Balázs művészete a maga nemében egyedülálló teljesítmény, a naiv, tárgyias és spontán expresszív művészet terén, nemzetközi szinten is a legnagyobbak, közé tartozik.

A hetvenes években jelentkezett roma népi festőművészek közül meg kell említeni Balogh Balázs Andrást, Oláh Jolán, Orsós Teréz nevét. Az Autodidakta Cigány Képzőművészek II. Országos Kiállításán jelentkezett először festményeivel Ráczné Kalányos Gyöngyi. Eredeti

figurateremtő és színtantáziájú művész, aki monumentális méretű kompozíciókat is alkot.

Kosztics László népi faszobrász a hagyományos cigány szokásokat, mesterségeket ábrázolja, és a roma népi vallásosság témakörébe tartozó témákat is farag, s a magyarság és a cigányság történelméhez kapcsolódó szobrai is vannak.

A kilencvenes években bontakoztatta ki munkásságát Kún Pál is, aki részben a hagyományos mesterségeket ábrázolja, részben a cigányság történetét, vándorlását megőrkítő festménysorozatot kezdett el. Dávid Beer (Beri Károly) az expresszív, stilizáltan realiztikus alkotásmódtól jutott el egy végsőkéig egyszerűsített, dekoratív-expresszív megjelenítés módig, egy öntörvényű spirituális festészet megteremtéséig. Tájkompozíciói nem látvány után készült képek, hanem belső tájak, virág- és növényábrázolásai is belső lelki tartalmak kifejezői. Mellettük jelentkeztek olyan roma képzőművészek is, akik a naivakhoz hasonlóan szintén a belső látásra hagyatkozva alkotnak, de művészetük a hivatásos képzőművészet kifejezőmódjaival rokonítható, illetve abba sorolható. Bada Márta és Dilinkó Gábor táj- és fantáziaképein a plein air alkotásmódot expressziziválja, fordítja át belső látású kifejezőmódba. Fenyvesi József portréi stilizáltan kifejezők. A kivételesen gazdag fantáziával és mesélőkedvvel rendelkező, Ferenczy Noémi-díjjal kitüntetett Szécsi Magda íróként és grafikusművészként egyaránt jelentékeny, eredeti tehetség. Illusztrálta Baudelaire és József Attila verseit és az Énekek énekét is.

A magyarországi hivatásos cigány képzőművészet legjelentősebb egyénisége Péli Tamás. A reneszánsz, majd a barokk hagyományokra támaszkodva, sajátosan egyéni képi nyelvet teremtett, olyan figuratív művészetet, amely mitikus-szimbolikus magasságba emeli a cigányság sorsproblémáit. A cigányságnak mint népnek a történelmi útját ő fogalmazta meg először monumentális formában, a Születés című 44 négyzetméteres kompozícióban. Péli Tamás nyomán a magyarországi cigány képzőművészetben kibontakozott egy reneszánszos-barokkos inspirációjú festészet. Tanítványai közül kiemelkedik Szentandrassy István, akinek képei drámai léthelyzeteket, érzelmi állapotokat fogalmazznak meg rendkívül szuggesztíven. Munkásságának kiemelkedő része a Federico Garcia Lorca Cigányrománok című versciklusára készített képsorozata és a Triptichon című nagyméretű kompozíciója. A nyolcvanas évek második felétől több olyan fiatal kezdi meg működését, akik már programszerűen a hivatásos művészethez kapcsolódnak. Az első nemzetközi cigány képzőművészeti kiállítást Párizsban, a Conciergerie-ben szervezte meg Sandra Jayat 1985-ben, a második nemzetközi cigány képzőművészet a szemünk előtt született meg és formálódik napjainkban is. Jól látható, hogy a magyarországi roma képzőművészet a cigány képzőművészet egészében kiemelkedő helyet foglal el. Ennek ellenére sajnálatos módon még nem jött létre önálló roma múzeum vagy képtár.

3. DEMOGRÁFIA, ÉLETMÓD

Demográfia

1971-ben 320 ezerre, 1993-ban pedig félmillióra taksálták a hazai cigányság létszámát, (e felmérésekben csak a környezetük által cigánynak tartott embereket vették cigánynak). 1970-ben az 1000 főre jutó élve születések száma a cigányoknál 32 volt, míg az egész magyar lakosságra jellemző élve születési arány ennek kevesebb, mint fele csak 15 volt. 23esztendő alatt az iskolázottság, a jövedelmek emelkedése és a lakáskörülmények javulása az élveszületési arányok fokozatos csökkentését hozta magával. Ennek megfelelően az élveszületések aránya a romáknál 1993-ban 28,7 születés 1000 főre, míg az ország teljes lakosságánál 11,3 születés. A cigányság esetében a magas halálozás számait csökkentti az, hogy igen kevés az idős cigányok száma, illetve a fiatal korosztály nagy létszámú. A várható élettartam azonban a cigányok esetében igen alacsony, egyes közösségekben akár tíz évvel is alulmúlja a teljes népesség várható élettartamát.

1971-ben Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar és Békés megyében a lakosság 5 %-a volt cigány, 1993-ban arányuk meghaladta a 6 %-ot. Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megyében, 1971-ben még 5 %-ot, míg 1993-ban már 9 %-ot tettek ki a cigányok. A kelet-magyarországi cigány társadalom még az arrafelé igen jelentős anyagi és kulturális differenciálódás ellenére is igen nagy tömegekben maradt cigány.

A másik végletet az ország két legfejlettebb megyéje jelenti: Vas és Győr-Sopron megyében, 1971-ben mindössze a lakosság 1,3 %-át tették ki a cigányok, s 1993-ban sem haladták meg a 2 %-ot. A Dunántúlon az észak-keleti régióval szemben egy olyan csoportot tekintünk cigánynak, amely egészében egységes és szemmel láthatóan elüt a társadalom többségét alkotó lakosságtól. A cigányok ma is mindenek előtt a tradicionális vidéki társadalom hagyományos alkotóelemei. 1971-ben 78,4 %-uk élt falun, 1993-ban 60,5 %-uk. A fővárosban még 1993-ban is kevesebb, mint 10 %-uk élt, míg a magyar lakosság 20 %-a régóta pesti. Ez a falusias jelleg még erőteljesebb a román ajkú dunántúli beások esetében: 1971-ben 94 %-uk élt falun. Társadalmi integráltságuk alacsony szintjét jól jelzi, hogy még 1971-ben is felnőttjeik 57,3 %-a írástudatlan. A lakóhelyi elkülönültség klasszikus kelet-európai formája a faluszéli vagy erdei cigánytelep. Elképzelhetetlen nyomor uralkodott és uralkodik néhol ma is ezeken a telepeken. 1971-ben a beás cigányok lakásainak 40 %-a a magyar településektől távol, főként erdei telepeken volt. A többi cigány csoport főképpen faluszéli telepeken lakott. Akkoriban a cigányok lakásainak mindössze egynegyede helyezkedett el a magyar települések házai között. A telepek felszámolása révén csökkent ugyan a szegregáció mértéke, de korántsem olyan ugrásszerűen, mint ahogy a lakáskörülmények fizikai jellemzői javultak. 1971-ben a cigány családok 30 %-a olyan helyen lakott, ahol a szomszédságban mindenki cigány volt. További közel 30 % szomszédságában magyarok is laktak, de sok cigány szomszédal vegyesen. A szegregáció jelensége ma mind városban, mind falun elsősorban az oktatási intézményekben jelentkezik. Az iskola el cigányosodása gyakran első lépése a település elcigányosodásának. Az elcigányosodott ország rész elsősorban Borsod és Baranya megye, mivel egyes falvakban látványos méreteket ölt

a lakosságcsere. Már 1984-ben 16 borsodi településen haladta meg a cigányok aránya a 25 %-ot. E falvakban hamar felborul a cigányok és a parasztok közötti munkamegosztás, ezért a családok többsége elveszíti hagyományos megélhetési kapcsolatait. A Népjóléti Minisztérium 1993-ban az inaktív lakosok arányából, a munkanélküliek arányából és a személyi jövedelemadót fizetők arányából kiszámolta, hogy hazánkban melyek a legrosszabb helyzetű aprófalvak, Borsodban 41, Baranyában 11 település esett ebbe a kategóriába. E két térség egyes falvai néhány évtized alatt gettószerű állapotokat vettek fel. A jelenség tehát nem országos jellegű, bár akadnak további peremvidékek, ahol kialakulhat hasonló helyzet.

Életmód

A magyarországi cigányság, csakúgy, mint más közép-európai országok roma népessége, régóta letelepedett életmódot folytat. A magyarországi cigányság nem valamiféle egységes népcsoport, hanem néprajzilag, szociológiailag jól megkülönböztethető csoportok tarka halmaza. A cigányságot anyanyelve szerint három csoportra oszlik, amelyek további etnikai és életmódcsoportokra oszlanak.

A három csoport rövid bemutatása: a csak magyarul beszélő romungrok kb. 77 %-ot tesznek ki a hazai cigány népességből a legnagyobb létszámban az ország északkeleti vidékein élnek, de kisebb-nagyobb arányban szinte mindenütt jelen vannak. A muzsikások erősen polgáriasodott, városi életmódja már legalább száz éve nem sok hasonlóságot mutat a vályogvetéssel, mezőgazdasági segédmunkákkal foglalkozó falusi tömegek életmódjával. A szocializmus évtizedeiben a falusi romungók az ipari városok építkezéseiben, üzemeiben nagymértékben vállaltak segédmunkát, de többnyire megőrizve falusi illetőségüket. A szocialista nagyipar és a mezőgazdasági üzemek összeomlása többségüket rendkívül kiszolgáltatott helyzetbe hozta, de a muzsikából élők létalapját is nehezítette a globalizáció magnós zenekultúrája. A romani nyelven és magyarul beszélő oláh cigányok kb. 11 %-át jelentik a cigányságnak. Ők a legmozgékonyabb csoport, gyakran nagy földrajzi területeken ápolnak rokoni és üzleti kapcsolatokat, de már ők sem élnek vándorló életmódot. Önállóságra törekvő, kereskedő életmódjukat sok esetben nehezen tolerálta a szocializmus, de a rendszerváltás után azonban, éppen ezen életmódra alapozva, számos család sikeres vállalkozást teremtett meg. Anyanyelvük révén közösséget éreznek, ezért kapcsolatokat ápolnak más európai cigány közösségekkel, ennek köszönhetően a határokon átnyúló üzleti és családi kapcsolatok ápolásának önálló intézményei alakultak ki.

A román nyelven és magyarul beszélő beások zöme a Dél-Dunántúl falvaiban él. Jelenleg ők a legkisebb földrajzi mobilitást mutató csoport. Nagymértékben be tudtak illeszkedni a szocialista korszak mezőgazdasági és ipari nagyüzemeibe, de a rendszerváltást követő tömeges munkanélküliség okozta kiszolgáltatottság a Dunántúl konszolidáltabb viszonyi között, mégsem olyan rettenetes, mint Borsod vagy Szabolcs megyében. Iskolázottsági szintjük a többi csoporténál rosszabb. Életmódjuk fejlődési iránya véglegesen elszakadni látszik rokonaiktól, akik jóval tradicionálisabb, mozgékonyabb életet élnek. Az életmód megváltozása az etnikai kötelékeket is oldja. Ahogy az oláh cigány közösségek a hasonló életmód alapján, óriási

területeken, akár határokon is átnyúlva megtartják az etnikai azonosság érzését, úgy a beások esetében jól látható az ellenkező irányú folyamat, hogy az életmód lassú szétválása az etnikai összetartozás szálait is meglazítja.

Az egymástól és a többségi társadalomtól is elkülönült etnikai alcsoportok kaleidoszkópszerű változékonyságát tekintve célszerűbb stratégiákról beszélni, mint szilárd csoportokról. Az első stratégia a “szerző-mozgó” életforma elnevezést viseli. Ez mindkét fél számára előnyös, mert ez kiterjedhet a komoly üzlettől a rámenős vagy aláztos kéregetésig.

A második az “ingázók”, ahol a család férfitagjai a lakóhelytől távol, akár több száz kilométerre lévő ipartelepeken munkát vállaltak, de amikor az ipari munka lehetősége megszűnt, akkor a férfiak visszasüllyedtek a helybéli parasztoknál vállalható alkalmi munkák kiszolgáltatott lehetőségei közé, újra próbálva a szerző-mozgó életforma elemeit. Az ingázó életforma egyik leágazása a városok nyomortelepeire felköltöző falusi rokonságok esete, akiket a munkalehetőségek megragadása még azon az áron is a városokba vitt, hogy a lakáshoz jutás megoldhatatlannak látszott, és később is annak bizonyult.

A harmadik életformacsoport a gyáripar peremén lévő “bejáróké”, ahol viszonylag elfogadható mennyiségű munkahely volt az elmúlt hatvan évben. Itt az asszonyok is el tudtak helyezkedni, ezért a gyerekeket iskolába küldték, és a hagyományos közösségi fogyasztás helyett bizonyos mértékű családi felhalmozásra is lehetőség nyílt. Ezek a közösségek is küszködnek az alacsony képzettség és a diszkrimináció bizonyos formáival, de sok család sikerrel átlépte a teljes asszimiláció küszöbét. De a rendszerváltással érkező munkanélküliség és etnikai reneszánsz ismét nyilvánvalóvá tette etnikai hova tartozásukat, felerősítette gyermekeik iskolai szegregációját. A szociális problémáik mindenestre visszavonhatatlanul etnicizálódta, amit ők szerettek volna elkerülni, és az ország is jobban járt volna, ha ez sikerül nekik. A három hazai cigány anyanyelvi csoport kapcsán le kell szögezni, hogy önálló vallási struktúrákkal, írásbeliséggel, anyanyelvi iskolákkal nem rendelkeznek, és politikai szervezettségük is alig tekinthet másfél évtizednél hosszabb időre vissza. Az etnikai különbség tehát rendszerint addig tart, ameddig a gazdasági különállás.

Magyarországon a beásokat a szocializmus sikeresen betagolta a nagyüzemek világába, de a nagyüzemek, összeomlásával a beás közösségek nem találtak vissza az önálló, családi alapon szervezett patriarchális gazdasági vállalkozásokhoz.

A romungró csoporthoz tartozó családok életében, hasonló folyamat zajlott le, mint az oláh és a szerbiai beás cigányok száz évvel ezelőtti családi vállalkozásaiban. A zenészfoglalkozás azonban hosszabb távon nem annyira a gazdasági különállást, nem a patriarchális struktúrákat erősítette, hanem a magyar társadalom polgári rétegeihez való hasonulást.

A családok nem igénylik a politika által legitimált jogokat, mert saját értelmiséggel nem rendelkezvén, joggal gondolják, hogy a felülről hozott “nemzetiségi jogok” nem az ő érdekeiket szolgálják, hanem csak a szegregáció és a diszkrimináció dolgát könnyítik meg.

A hagyományos mesterségek piacának megszűnésével és a mezőgazdaság szocialista átszervezésével a cigányság gazdasági, társadalmi szerepei rendre felszámolódtak.

Ha megszűnik a rendi és gazdasági különállás, akkor a cigányság részéről azonnal felerősödik a

többségi társadalom irányába mutató asszimilációs tendencia, hiszen a többség intézményei sokkal erősebbek, ezért sokkal több egzisztenciális lehetőséget nyújtanak, mint a cigány közösségek. Mivel az országban nincsenek cigány munkaszervezetek, vallási szervezetek, iskolák, területi egységek, ahol a vezetők is, az értelmiség is, a nyelv is, a külső partner is cigány lenne, ezért a szegény sorsú cigányság legfőbb törekvése a többségi intézményekbe való beilleszkedés. Így a cigány nyelvet felváltja a magyar, a népviselet ünnepi díszletté válik, a házassági stratégiákban megszűnik az etnikai elkülönültség.

A társadalmi integrációs folyamat további lépései egyelőre a politika világában nem látszanak, mivel a hivatalban levő, többnyire képzetlen és vagyontalan cigány politikusok még nem a roma tömegek politikai mozgalmainak, hanem a magyar politikai osztály igényeinek köszönhetik karrierjüket. Ebben az értelemben ma még hiába minden kollektív önkormányzati és etnikai jog, ez a politikai réteg ma még inkább az asszimilációs folyamatok egyik eredményének tekinthető, mintsem a cigányság politikai integrálódásának jele.

4. FOGLALKOZTATÁS, MUNKA, MUNKANÉLKÜLISÉG

Az 1945. évi változások a cigányoknak az életben maradási, a megsemmisítéstől való megmenekülést hozta meg. Az 1945 és 1947 közötti korlátozottan demokratikus időszak megváltoztatta a cigányság viszonyát a társadalomhoz és az államhoz. Az ez előtti rendszer nem ismerte el a cigányok egyenjogúságát, hanem faji diszkriminációt alkalmaztak velük szemben, az 1944-es rezsim pedig törvényen kívül helyezte őket. Ezzel szemben az 1945. évi változás a demokrácia, az egyenjogúság elvét hirdette meg, és tiltotta a faji vagy etnikai diszkriminációt.³ Az 1945 tavaszán kezdődő a földosztás, véglegessé tette a földbirtokos osztály gazdasági és politikai uralmának megszűnését, és a szegényparasztnak és a mezőgazdasági nincsteleneknek juttatta földhöz, de e földosztásból a cigányok kimaradtak. Így a földosztás következtében elvesztek számukra azok a munkaalkalmak, amelyeket a közép- és nagybirtokok nyújtottak nekik. Az ötvenes években viszont az előbbiekkal ellentétes folyamat indult meg, amely a hatvanas és a hetvenes években bontakozott ki, és a nyolcvanas évek második felében ért véget. E változás az ország erőltetett iparosítását jelentette, mely teljes a foglalkoztatottságot, majd munkaerőhiányt és ezek nyomán a cigányok foglalkoztatásának rohamos növekedését eredményezte. Az 1971. évi országos kutatás idejére ez a folyamat odáig jutott, hogy a munkaképes korú (15-59 éves) cigány férfiak háromnegyed része állandó munkaviszonnyal volt alkalmazásban, illetve további 10 %-a önállóként, segítő családtagként vagy ideiglenes munkaviszonyban folytatott kereső tevékenységet és 15 %-uk volt eltartott.

Az 1970. évi népszámláláskor az ország cigány lakosságának munkaképes korú férfiái közül 87,7 % volt aktív kereső, és 12,3 % nyugdíjas vagy eltartott. A hatvanas években óriási változás zajlott le a cigány családok életében, vagyis a felnőtt férfiak megközelítették a teljes foglalkoztatottság állapotát. 1971-ben a cigány családfők 11 %-a volt szakmunkás, 10 %-a betanított munkás, 44 %-a segédmunkás, 15 %-a mezőgazdasági fizikai dolgozó, 3 %-uk napszámos és 6 %-uk önálló, segítő családtag vagy alkalmi munkás. A szakmunkások aránya a magyar anyanyelvű cigányoknál volt a legnagyobb, a beásoknál és az oláh cigányoknál viszont elenyésző volt az arányuk. A nyelvi csoportok között nagy különbség volt abban is, hogy megélhetésükben milyen szerepet játszott a mezőgazdaság, mert a magyar cigány családfők 8,8 %-a, az oláh cigány családfők 10,5 %-a, a beás családfők 47,5 %-a volt mezőgazdasági fizikai dolgozó. 1945 előtt a cigányoknak a mezőgazdaságban az idénymunkák jutottak, állandó munkakörben csak pásztorok vagy állatgondozók lehettek. 1971-ben a cigány családfők 15 %-a dolgozott mezőgazdaságban, de csak 5 %-uk volt tsz-tag, akiknek 1,5 %-a növénytermelő, a többiek napszámosok, csőszök, csemeteültetők, erdészeti dolgozók, pásztorok, állatgondozók és szőlőmunkások. A mezőgazdasági fizikai munkát végzők 40 %-a volt idénymunkás. Az állandó munkaviszonyban levő cigánykeresők 9 %-a, az ideiglenes munkaviszonyban levőknek csaknem fele dolgozott a mezőgazdaságban. Az ötvenes és a hatvanas években a mezőgazdaságból az ipar felé áramlott a cigányság. Az 1971. év után még több mint másfél évtizeden át tovább folyt az erőltetett iparosítás, ezért fokozódott a munkaerőhiány, tovább szaporodtak az új munkahelyek, ennek következtében a nők számára is nagyobb számban álltak rendelkezésre munkahelyek. Ennek

megfelelően a cigány nők is kezdtek rendszeres keresettel járó állandó munkát vállalni. A kereső nők aránya már a hetvenes években 30 % volt, a nyolcvanas évek elején pedig felülmúlta az 50 %-ot.

A nyolcvanas évek második felében azonban megfordult a változás iránya, ezért előbb lassabban, aztán egyre gyorsabban kezdtek romlani a foglalkoztatottsági arányok. 1993 végén a 15-59 éves férfiaknál a foglalkoztatottak aránya a teljes népességben 64 %, míg a cigány népességben 29 % volt. A nőknél még nagyobb a különbség: 1993 végén a magyarországi 15-54 éves nők 66 %-a, a cigány nők 15 %-a volt foglalkoztatott.

A foglalkoztatottság csökkenése egyfelől a munkanélküliek, másfelől az inaktívok számának és arányának növekedésével járt együtt. Magyarországon a regisztrált munkanélküliség az 1993-94-es években igen nagy volt, mert a munkanélküliek átlagos száma 1993 októbere és 1994 januárja között 640 ezer volt. A regisztrált munkanélküliek átlagos száma 1990 végéig 100 ezer alatt volt, 1993 februárjában 703 ezer fövel érte el a tetőpontot. A munkanélküliek száma azóta lassan csökken, mert 1995-ben 496 ezer volt, 1996-ban 477 ezer, 1997-ben 464 ezer, 1998-ban 404 ezer. A regisztrált munkanélküliek számának csökkenése azonban nem azonos a munkanélküliek tényleges számának csökkenésével, mert az ellátásra nem jogosult munkanélküliek egy része ugyanis nem regisztráltassa magát. 1993 végén kereken 57 ezer volt a cigány munkanélküliek száma, ez az országban nyilvántartott munkanélküliek 8,9 %-a volt. Az 57 ezer cigány munkanélküliből 37 ezer volt a férfi, 20 ezer volt a nő. Az országban 1993 végén található 386 ezer regisztrált munkanélküli férfi 9,6 %-a, és a 254 ezer regisztrált munkanélküli nő 7,9 %-a volt cigány származású. A regisztrált munkanélküliségi ráta 1993 végén a nem cigányoknál 12,84 %, a cigányoknál 49,68 % volt. A legrosszabbak a munkanélküliségi ráták a keleti és az északi régióban, ahol a nem cigányoknál 17 %, a cigányoknál 59 % volt a munkanélküliség. 1993 végén 58 ezer volt a foglalkoztatott és 57 ezer a munkanélküli cigányok száma.

Az első ok: az aluliskolázottság, mert az 1993 utolsó negyedében végzett munkaerő-piaci felmérés szerint a nem cigány népességnél a munkanélküliségi ráta 12,84 %, a felsőfokú végzettségűeknél 2,94 %, az érettségizetteknél 9,91 %, a szakmunkásképzőt végzetteknél 15,55 %, a nyolc osztályt végzetteknél 17,52 % volt.

A második ok: a lakóhely szerinti elosztás, mert a községekben jóval nagyobb a munkanélküliek aránya, mint a városokban, és különösen nagy az aprófalvakban. Ebben az időben a cigányok 60 %-a lakik községekben és 40 %-uk aprófalvakban, ezért ez is jelentősen befolyásolja a cigányság magas munkanélküliségét.

A harmadik ok: a cigányok elsősorban azokban az iparágakban találtak munkát, amelyek azután gyorsan tönkrementek.

A három említett ok együttesen sem ad teljes magyarázatot a cigány munkanélküliség jelenlegi mértékére. Negyedik oknak a diszkriminációt kell megjelölnünk, de ennek hatását mérni nem tudjuk.

1994 és 2000 között nagy változások mentek végbe az ország gazdasági és társadalmi életében, ennek következtében az 1997-ben erőteljes és tartós növekedés kezdődött, ez a növekedés hatott a foglalkoztatottságra, beleértve a cigányok foglalkoztatottságát is. Egyelőre azonban még nagy a

munkanélküliség, és bizonyosnak mondható, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek foglalkoztatottsági arányai a távoli jövőben sem érhetők el.

A fentiekben vázolt válságos helyzetet enyhíti a láthatatlan gazdaság, mert már említettük, hogy a cigány munkanélküliek és az inaktívak egy része a szürke és a feketegazdaságban dolgozik, így a cigány családok megélhetésében a láthatatlan jövedelmek jelentékeny szerepet játszanak. A mezőgazdaság ma is nagy szerepet játszik mindhárom cigány etnikum életében, de elsősorban a muzsikus cigányok körében, de a beásoknál és az oláh cigányoknál is találhatók olyan cigány családok és közösségek, amelyek a növénytermesztést és az apróállat-tenyésztést nem bér munkában vagy önálló háztáji gazdaságban végzik, hanem árutermelő tevékenységként folytatják.

1998-ban és 1999-ben újabb fellendülés kezdődött az építőiparban, de ez a hetvenes évek szintjét nem éri el.⁴ Sok cigány üzletember él jelenleg abból, hogy alkalmi munkák elvégzésére cigány munkaerőt közvetít, illetőleg alvállalkozóként alkalmi munkák elvégzésére cigány munkaerőt alkalmaz filléres bérért, járulék és munkavédelem nélkül. Az illegális tevékenységek megszűnése, illetőleg a legalitás és az illegalitás határán mozgó üzletek legalissá válása természetesen csak akkor következhet be, ha minden más területen is létrejön a jogállam.

Az országon belül Budapesten legalacsonyabb, 6,5 % azoknak a cigányoknak az aránya, akiknek szomszédjai többségükben cigányok.

5. OKTATÁS

A 60-as és 70-es években a beiskolázás és az iskolázottság mutatói jelentősen javultak a cigányság körében. A beiskolázás javuló arányszámaival és a cigány iskolás gyerekek növekvő számával párhuzamosan igen hamar megjelentek a cigánygyerekek iskolai elkülönítését célzó törekvések. Így jöttek létre a külön épületben működő cigány osztályok, sőt az önálló cigány iskolák, így az alacsony képzettségi szinten, a továbbtanulás legcsekélyebb esélye nélkül fejezték be általános iskolai tanulmányaikat.

Ugyancsak a 60-as évek növekvő beiskolázási arányai gerjesztették az eredetileg enyhe fokban értelmi fogyatékosok oktatását szolgáló kiegészítő iskolákba, osztályokba történő áthelyezésének gyakoriságát.

Az 1974/75-ös tanévben a cigány tanulóknak már 11,7 %-a járt ilyen iskolába. A következő évek lassú, de egyenletes növekedésének köszönhetően az 1985/86-os tanévben ez az arány elérte a 17,5 %-ot. Az áthelyezés a cigánygyerekek iskolarendszeren belüli elkülönítésének egyik hatékony eszközévé vált, mert aki egyszer átkerült a kiegészítőbe, azt akkor sem helyezték vissza, ha egyértelműen bebizonyosodott róla, hogy teljesen ép értelmű. Ennek megszüntetésére a 80-as évektől különféle szakmai garanciák beépítésével fokozatosan szigorították az áthelyezési eljárás szabályait.

1992-ben az általános iskolás cigánygyerekek 15,8 %-a még mindig a kiegészítő iskolákban vagy osztályokban tanult. A kiegészítő iskolai áthelyezések irreálisan magas arányához persze az is hozzájárult, hogy a cigánygyerekek az átlagosnál lényegesen kisebb arányban és lényegesen rövidebb ideig jártak óvodába, holott az óvodáztatásnak meghatározó szerepet kellett volna játszania a szocio-kulturális hátrányok csökkentésében. 1981-ben a 3-6 éves gyerekek 87,3 %-a járt óvodába, míg a megfelelő korú cigánygyerekeknek viszont csak 50 %-a.

1971-től 1994-ig a 20-29 éves korosztályban 77 %-ra nőtt azok aránya, akik megszerezték a 8. általános iskolai végzettséget, ez a korábbiakhoz képest ugyan jelentősen meg növekedett, de az érettségit adó középiskolákban továbbtanuló cigány fiatalok száma csak 1981: 3,6 %, 1994: 10,6 % volt.

A rendszerváltás után két egymással ellentétes tendencia érvényesült a cigánygyerekek iskoláztatása terén. A 80-as évek közepe óta csökkent az iskolába kerülő évfolyamok létszáma, mely a 90-es évek elejétől a középfokú iskolákban is éreztette hatását.

Bevezették a közoktatás területén a normatív finanszírozását, mely arra ösztönözte a középiskolákat, hogy a beiratkozott tanulókat minél nagyobb arányban vegyék fel, ezért ez növelte a hátrányos helyzetű, társadalmi csoportok gyerekeinek bejutási esélyeit, az érettségit adó középiskolákban, illetve csökkentette a korábban nagyon magas arányú lemorzsolódás veszélyét. A rendszerváltáskor a cigányok széles tömegeit érintő, a tömeges kiszorulás a legális munkapiacról sokak számára nyilvánvalóvá tette, hogy a magasabb iskolázottsági szint elérése nélkül hosszabb távon sincs esély a visszakapaszkodásra.

Az 1999/2000-es tanévben végzett kutatás szerint a szakmunkásként dolgozó cigány apák 38,3

%-a, a segéd- vagy betanított munkásként dolgozók 24,5 %-a szeretné a most általános iskolás gyermekét legalább az érettségiig eljuttatni, és a munkanélküli apák 14,7 %-nak is ez a terve. Az elmúlt években mindenestre jelentősen megnőtt mind az érettségit adó középiskolákba, mind a felsőfokra beiratkozó cigány fiatalok aránya. A nyolcadik osztályt elvégzett cigány tanulóknak 1997-ben a 13 %-át, 1998-ban a 15,8 %-át, 1999-ben a 19 %-át vették fel érettségit adó középiskolába. Ezek az adatok bár nagyon lassú javulást mutatnak. Az utolsó években évente 4-500 cigány fiatal részesült egyetemi, főiskolai ösztöndíjban. A 80-as évek elején az érettségit adó középiskolákban tanulók száma volt csak ennyi, tehát jelentős az előrelépés. A cigány fiatalok továbbtanulását több tényező gátolja. Ezek egyike a cigánygyerekek iskolai szegregációja.

1. A lakóhelyi szegregáció. Az elmúlt években a többségi társadalom tudatos kirekesztő törekvéseinek eredményeként ismét erősödik a cigányok lakóhelyi elkülönítése. Kimutatták, hogy hiába számolták fel a régi cigánytelepek túlnyomó részét, a 90-es évek elején a cigányság 60 %-a mégis erősen szegregált körülmények között lakott. A demográfiai és szegregációs folyamatok egyik következménye, hogy a cigány általános iskolás gyerekek 30 %-a az ezer fő alatti lélekszámú kisközségek iskoláiba jár, ahol az átlagos arányuk meghaladja az 50 %-ot.
2. Az iskolák közötti szelekció: a nem cigánygyerekek elvándorlása. A lakóhelyi szegregáció, a cigány lakosság arányának növekedése az egyes településeken, településrészekben vagy városi lakónegyedekben következett be, ezért erősödött az iskolai elkülönítés, a többségi társadalom erőteljes elkülönülése következtében. A cigányok által sűrűbben lakott negyedek közelében lévő iskolák gyakran arra vannak ítélve, hogy hosszabb távon cigányiskolává váljanak, mert a többi iskola, pedig különböző technikákkal éberrel vigyáz arra, hogy a cigány tanulók aránya ne haladja meg a veszélyesnek tűnő mértéket. Az iskolák közötti szelekciónak, és a cigány iskolák, kialakulása együtt jár a pedagógusok erőteljes szelekciójával, mert a tanárok többnyire nem szívesen tanítanak cigány vagy elcigányosodó iskolákban, mert félnek a speciális nevelési és oktatási problémáktól, illetve úgy gondolják, hogy ezen iskolákban nem juthatnak sikerélményekhez, és hogy ezek komoly presztízavesztést jelent számukra.
3. Az iskolán belüli szelekció: a cigánygyerekek iskolán belüli elkülönítését szolgáló eljárásoknak a magyar iskolarendszerben több évtizedre visszatekintő hagyományai vannak, ezért ha szükségét érzik, az iskolák ma is ezeket a megszokott eljárásokat alkalmazzák. Az iskolák egy részében a "tisza" cigány osztályok léte szükségszerű, hiszen ezekbe a korábban bemutatott folyamatok következtében kizárólag vagy majdnem kizárólag cigánygyerekek járnak, de a cigány osztályok egyharmada olyan iskolákban található, ahol a cigányok aránya a teljes tanuló létszámban nem éri el az 50 %-ot sem.

Olyan iskola pedig egy sem akad, ahol a tiszta nem cigány osztályok léte a létszám arányokkal indokolható lenne. Pedig minél kisebb a nem cigány és minél nagyobb a cigány tanulók aránya, annál valószínűbb, hogy az adott osztály a megfelelő képességek és készségek hiányára, a családi szocializációnak az iskolában már pótolhatatlan mulasztásaira hivatkozva eleve csökkentett követelményeket támaszt az odajáró tanulókkal szemben.

Sok helyen viszont kifejezetten azért hoznak létre felzárkóztató vagy kiegészítő osztályokat, hogy a cigány tanulókat el lehessen különíteni. A felzárkóztatás elvileg azt jelentené, hogy speciális készségfejlesztő pedagógiai módszerekkel igyekeznek csökkenteni azokat a szocio-kulturális hátrányokat, amelyek miatt a szegény, marginális társadalmi helyzetű családokból érkező gyerekek már az iskolai pályafutásuk kezdetén sem tudnak lépést tartani a többiekkel. A felzárkóztató osztályokat működtető iskolák többségében azonban nincsenek speciális programok, nem alkalmaznak a problémákat valóban enyhítő, a hátrányokat érzékelhetően csökkentő módszereket. A felzárkóztató osztályok zsákutcáját jelzi, hogy ezek több helyen felmenő jelleggel működnek, vagyis még a felső tagozatban is biztosítják a cigánygyerekek elkülönített oktatását. Hasonló funkciót töltenek be a normál iskolákban működő kiegészítő osztályok, amelyeket többnyire csak kisebb településeken és olyan iskolákban szerveznek, ahol a cigány tanulók aránya viszonylag magas. A kiegészítő osztályok száma a 60-as évek elejétől a cigánygyerekek egyre teljesebb körű beiskolázásával párhuzamosan egészen a 80-as évek végéig folyamatosan növekedett. Az ország demokratizálódása következtében az iskolák kénytelenek voltak óvatosabban bánni a kiegészítő osztályokba történő irányítással, mert az elmúlt években viszont egyre gyakoribbá vált, hogy helyi civil szervezetek, kisebbségi önkormányzatok vagy maguk a szülők is fellépnek a kiegészítő osztályokba irányítás gyakorlata ellen. De még mindig jelentős a normál iskolákban működő kiegészítő osztályok száma, melyekben a cigánygyerekek összehasonlíthatatlanul nagyobb arányban tanulnak, mint a nem cigányok.

Országosan megállapíthatjuk, hogy a cigány általános iskolások közel 10 % teljesen elkülönülten tanul, további 6-7 %-uk pedig olyan osztályokba jár, ahol a cigány tanulók vannak többségben. Összességében tehát nagyjából minden hatodik általános iskolás cigánygyerek osztályrésze az erőteljes iskolai szegregáció.

6. EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT

A magyarországi cigányság egészségügyi helyzete az 1980-as évektől folyamatos és elmélyülő válság jellemzi, e kihívásokat kezelni képtelen egészségügyi rendszer mellett nyilvánvaló, hogy egy népcsoport egészségi állapota szoros összefüggésben áll annak társadalmi helyzetével is. Általánosan elfogadott nézet, hogy egy ország, egy közösség egészségét nem elsősorban az egészségügyi ellátás színvonala határozza meg, hanem az életminőség: az iskolázottság, a foglalkoztatási és lakhatási körülmények, a civilizációs és kulturális színvonal, a közösségi normák. A rossz körülmények között élő embereknek az egészségi állapota is rosszabb. Az előnyösebb munkaerő-piaci helyzet, a magasabb jövedelem, a kedvezőbb lakókörnyezet és higiéniai körülmények, a magasabb iskolai végzettség akár évtizedekkel hosszabb élet reményét alapozhatja meg. A felsorolt területekről ismert szociológiai tények ismeretében fenntartások nélkül állítható, hogy a magyarországi cigányság egészségi állapota a teljes népességnél sokkal kedvezőtlenebb.

Mortalitás

Magyarországon a lakosság egészségi állapota és demográfiai helyzete kirívóan rossz. Alacsony az elveszülések száma, míg az ezer lakosra jutó érték 1970-ben 14,7 %, addig 1998-ban minden addiginál kisebb, 9,6 % volt. 1998-ban 69 ezer volt a terhesség-megszakítások száma, ami azt jelenti, hogy száz élve születettre 70,8 abortusz esett. A halálozási arányszám emelkedik, a termékenységi mutató csökken. Az 1997-ben születettek várható élettartama a férfiaknál 66,4, a nőknél 75,1 év, ami jóval az európai átlag alatt van.

Az igen rossz összlakossági mutatók mellett a romák helyzete még ennél is, nagyságrendekkel rosszabb. A gyerekszám az összlakosságénál nagyobb a magyarországi romák körében, de sokkal nagyobb a halálozások száma és aránya, ennek megfelelően sokkal kisebb a várható élettartamuk is. A 15 éven aluli gyerekek aránya a romák körében kétszer akkora 38 %, mint a teljes népességnél. Az 59 éven felüliek aránya viszont a teljes népességben több mint négyszer akkora 19 %, mint a romáknál, mert a cigány férfiak 12,5 évvel, a cigány nők 11,5 évvel élnek kevesebbet, a halandóságért elsősorban a szív- és érrendszeri betegségek a felelősek. A felsorolt adatok kedvezőtlen voltát sokan országunk nehéz gazdasági helyzetével magyarázzák, amely a teljes társadalmat kedvezőtlen körülmények, közé kényszerítette. A rendszerváltás előtt és után a fejlett országok halálozási arányai nem a GDP-vel, hanem a társadalmon belüli egyenlőtlenségekkel állnak összefüggésben. A társadalmon belüli gazdasági különbségek, az egészségügyi állapot legjobb jellemzői. Az egészségügyi állapot és a viszonylagos alacsonyabb szociális-gazdasági státusz közötti szoros kapcsolat akkor is fennmarad, ha a hagyományos kockázati tényezők adatait egységesítik.

Morbiditás

Megállapíthatjuk, hogy a cigány lakosság körében magas a látens morbiditás, ugyanis a szűrésekkel és követéssel észlelt betegségeknel számarányukhoz képest alulreprezentáltak. A cigányság körében az osztársadalminál magasabb volt a fertőző, az emésztőszervi betegségek aránya, és kiugróan magasabb halandóság, tehát nemcsak társadalmi helyzetében, hanem egészségi állapotában is jelentősen különbözik a roma lakosság a nem roma lakoságtól. A romák körében leggyakrabban előforduló légzőszervi betegségek a tüdőtágulás és az idült hörghurut, amelyek elsősorban a körükben széles körűen elterjedt dohányzás következményei. A dohányzás miatt az érrendszeri és szívbetegségek területén is sokkal magasabb a romák megbetegedési aránya, különösen annak fényében, hogy alacsony árak miatt a magas zsírtartalmú élelmiszerek fogyasztása is sokkal jellemzőbb erre a populációra.

Terhesség, születésszabályozás, szülés

A többségi társadalom megfogalmazott féelme, hogy a romáknál tapasztalható magas születésszám - szaporaság, felelőtlen gyermekvállalás, családtervezés hiánya, szabados nemi élet - miatt "elcigányosodik" az ország. A valós tényekhez azonban jóval több előítélet, mint valóságos tudás tapad. A szakemberek a legsúlyosabb problémának a roma lakosság körében tapasztalható magas csecsemőhalandóságot tekintik, ennél a populációnál különösen magas a perinatális halandóság mutatói. A haláleseteknél nagy szerepet játszhat az anyák rendkívül alacsony életkora, a terhesség alatti dohányzás, de az adott közösség életszínvonala is, mert a roma lakosság körében a gyermekhalandóság még 1990-ben is 30 %-kal meghaladta az országos átlagos. Az életkörülmények rossz állapotát mutatja az is, hogy a telepi nők testsúlya átlagosan 2,1 kg-mal kevesebb, mint a nem telepen élő roma nők. A kis súlyú anyák gyakrabban szülnék alacsony súlyú, rövidebb és kis fej átmérőjű újszülötteket. A kutatók ennek az okait elsősorban az életkörülményekben találták meg. Így kimutatták, hogy a terhes nők 63 %-a dohányos volt, 48 %-uk alacsony higiéniajú telepen, vagy telepszerű körülmények között élt, valamint a kismamák gyermekkori hiánytáplálkozása előre vetítette a gyengébb reprodukciós teljesítőképességet. A gondok döntő többsége a cigány terhes nők életkörülményeire és gondozására vezethetők vissza. Az életkörülmények javítása nem az egészségügy feladata, de az intézményrendszer mindaddig adós egy olyan, gondozási forma kialakításával, mely a magyarországi szülő nők egyre nagyobb hányadát adó cigány nők speciális igényeire tekintettel lévő, jelenlegi áldatlan helyzeten változtatna.

Táplálkozás

Az életmód alapvető, az egészséget döntően befolyásoló tényezője az étkezés. Napjaink civilizált világában már nem elsősorban az ételek mennyisége a kérdéses, hanem a minőség: a zsírok - vitaminok - szénhidrátok - ásványi anyagok megoszása, a növényi rostok és az állati eredetű

fehérjék aránya, az étkezések száma. A magyarországi cigányok jelentős részének azonban még a megfelelő mennyiségű táplálék sem áll a rendelkezésére. Az azonban elgondolkasztó, hogy a 1991-92-es évben a kelet-magyarországi roma háztartás 7 %-ában 1.000 Ft alatt volt az egy főre eső havi jövedelem, a vizsgált családok 90 %-a pedig alatta élt az épp aktuális létminimummértéknek. A romák étkezéshez, ételhez való viszonya is jelentősen eltér a többségi társadalmétól, pedig ismerik az egészséges táplálkozás alapelveit, de még sem követik ezeket, mivel anyagi lehetőségeik ezt nem teszik lehetővé. A cigánygyerekek között nagyon sok túlsúlyos, elhízott van, de ennek nem a jó körülmény az oka, hanem éppen ellenkezőleg, mert nem kapják meg a koruknak megfelelő táplálékot, hanem magas zsír és szénhidrát-tartalmú, egészségtelen, olcsó élelmiszert fogyasztanak.

A környezetszennyezés és a munkahelyi ártalmak hatásai

A cigányok többsége környezet-egészségügyi szempontból veszélyeztetett területen él. Elsősorban az ország keleti, északkeleti régiójában, ahol az elmúlt évtizedek extenzív iparosítása a legtöbb környezeti kárt okozta. A környezeti ártalmaknak még ennél is fokozottabban ki lettek téve a telepi körülmények között élők. A szeméttelpek, külszíni fejtések, egészségre veszélyes létesítmények mellett lévő cigánysorokról az elhagyott ipartelepekre vagy szeméttelpekre guberálni járó roma látványa ma, a táj megszokott eleme. A rendszerváltást követően feléledő hagyományos roma túlélési technikák némelyike, a gyűjtögetés, a mások által haszontalannak ítélt dolgok újrahasznosítása is komoly egészségi rizikót jelent. A munkahelyén megbetegedő roma olyan kényszerpályára jut, amiről nagyon nehéz letérni. Ha a munkavállalót az egészségtelen munkakörülmények betegítik meg, aki ennek következtében veszíti el munkáját, leszázalékolják vagy elbocsátják, és ennek hatására olyan rossz szociális helyzetbe kerül, hogy gyógyulási esélyei megcsappannak. Az egészségügyi ellátórendszer szegényessége miatt a szociális ellátások rendszere sem képes megállítani lecsúszásukat, elszegényedésüket, és ennek következtében ezek a betegemberek néhány év alatt a társadalmi hierarchia aljára kerülnek.

Egészségmagatartás, hozzáférés az ellátáshoz

A fájdalom és a láz az a két tünet, amely az orvoshoz fordulásra készíti a romákat. Ennek alapján elmondható, hogy a romák a betegségmegelőzési és egészség-megóvási technikákat csak elvétve alkalmazzák. Mert az egészségügy és a romák világa olyannyira különbözik, hogy sikeres, zavarmentes kommunikációra köztük jelenleg nincs esély. A zömükben, aprófalvakban élő romáknál az egymásrataltságot miatt a háziorvossal általában kialakul egy kooperatív viszony, de a kórházi vagy szakellátásban mindennaposak az orvos-beteg konfliktusok. Hátrányosan érinti a romákat a közgyógy ellátás fokozatos szűkítése, az önkormányzati támogatások forrásainak csökkenése. Nagy megterhelést jelent számukra a gyógyszerek kifizetése, ezért egyre gyakoribb jelenség az öngyógyítás. Az orvosi hálapénz egészségügyünk szerves részévé vált, így a rossz anyagi helyzetben lévő cigányok nem tudják megvásárolni a gyógyuláshoz szükséges kedvezőbb

körülményeket. A romákkal szembeni nyílt és tudatos diszkriminációtól az egészségügy sem mentes. Az egészségügyi hatóság és a romák közti kliens viszony egyik meghatározó eleme a diszkrimináció termőtalajául szolgáló előítélet. A cigányok ezzel szembeni megnyilvánulásait, szóvá tett ellenérzéseit a hatóság oldalán állók jó része, a többséggel szembeni agressziót, hamis felfokozott és irritáló öntudatot élik meg. Általános nézet az egészségügyben, hogy a romák többet panaszkodnak orvosaikra, sok műhibapert kezdeményeznek, de nem vállalkoznak az ellátás során szerzett sérelmeik orvoslásának jogi útra terelésére.

7. JOG ÉS JOGVÉDELEM

A Magyar Köztársaság Alkotmányából kiindulva a polgári jogon, a büntetőjogon, a munkajogon át szinte valamennyi jogszabályban találunk diszkriminációt tiltó rendelkezéssel. Hazánk már 1976-ban elfogadta a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát, amelynek több cikke szól a diszkrimináció tilalmáról. A rendszerváltást követően pedig újabb és újabb nemzetközi egyezmények lettek a belső jog részévé az emberi és kisebbségi jogok területéről, amelyek tiltják a hátrányos megkülönböztetést. Ezeknek a rendelkezéseknek a megvalósulása azonban nem mindig problémamentes. Az Alkotmány 8. paragrafusa (1) kimondja: "A Magyar Köztársaság elismeri az emberi sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogait, ezek tiszteletben tartása és védelme az állam elsőrendű kötelessége." XII. fejezete pedig az alapvető jogok és kötelességek között - 70/A. paragrafus (1) és (2) - szabályozza a diszkrimináció tilalmát. "A Magyar Köztársaság biztosítja a területén tartózkodó minden személy számára az emberi, illetve az állampolgári jogokat, bármely megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül", illetve "az embereknek az (1) bekezdés szerinti bármilyen hátrányos megkülönböztetését a törvény szigorúan bünteti."

Mindezek megsértése esetén a jogalkotó a jogsértés mértékétől függő, különböző szankciókat vezetett be, ezek alapján követelheti a jogsértés megtörténtének bírósági megállapítását, a jogsértés abbahagyását és a jogsértő eltiltását a további jogsértéstől, nyilatkozat formájában elégtételt, a sérelmes helyzet megszüntetését, a jogsértést megelőző állapot helyreállítását, és kártérítést is. Megvan tehát a lehetősége annak, hogy ha valakit származása miatt ér jogsérelem, elégtételt kapjon az elszenvedett sérelemért.

Nagyon nehéz azonban bizonyítani a hátrányos megkülönböztetést, hiszen ez legtöbbször csak rejtett diszkrimináció formájában jelentkezik. A polgári jog általános szabályai szerint a bírósági eljárásban annak kell bizonyítani egy tényállás valóságát, akinek érdeke fűződik ahhoz, hogy azt a bíróság valónak ismerje el. Ez a rejtett diszkriminációk esetében lényegesen nehezebb, hiszen nincsenek tanúk, nincsenek okiratok. Ezért olyan pótlólagos, segítő megoldásokra van szükség, amelyek alkalmasak arra, hogy ezeket a rejtett diszkriminációkat feltárják. Ugyanakkor ennek a paragrafusnak az alkalmazása sem problémamentes, hiszen itt is a bizonyítás nehézségeivel találkozunk. Az eljárásjogi jogszabályok (polgári, büntető, államigazgatási), valamint a szabálysértésekről szóló törvény is az alapelvek szintjén szabályozza az anyanyelv szabad használatát. Ennek értelmében a magyar nyelv nem tudása miatt senkit nem érhet hátrány, ezért az anyanyelvét az eljárásban mindenki szabadon használhatja, illetve büntetőeljárásban kötelező a védő abban az esetben, ha a vádlott a magyar nyelvet nem ismeri. Tehát bármilyen hatóság - legyen az rendőrség, ügyészség, bíróság vagy államigazgatási szerv - előtti eljárásban részben érvényesül a diszkrimináció tilalma azzal, hogy a törvény előtt mindenki egyenlő, és bárki szabadon használhatja az anyanyelvét. Részben érvényesül csak, hiszen a hátrányos megkülönböztetés elleni hatékony jogi szabályozás az eljárásjog sem merülhet ki az anyanyelv használatának deklarálásában. Magyarországon a kilencvenes években létrejöttek olyan

szervezetek, amelyek jogvédelemmel, ezen belül is romák jogvédelmével foglalkoznak. A szervezetek között vannak, amelyek kizárólag jogvédelemmel, illetve amelyek elsősorban romák érdekvédelmével, jogi tanácsadással foglalkoznak, de az ilyen jellegű tevékenységük mellett részt vállalnak a jogvédelemben is. Az állam feladata egy diszkriminációmentes társadalom működtetése és elősegítése. Ha valaki ezt megsérti, az ellen vagy az állam lép fel, vagy a sértett maga, ha szükséges akár még az állammal szemben is. A civil jogvédő szervezeteknek nincs lehetősége a jogérvényesítésre, a képviseletre. Jelenleg Magyarországon egyetlen olyan jogszabály sincs, amelyik ezt lehetővé tenné. Képviselőként nem léphet fel sem a büntetőeljárásban, sem más eljárásban. A jogvédő szervezetek ügyvédeknek kérik fel a képviseletre - mélyen a piaci ár alatti fizetségért - az ügyfél érdekében, de a hatóság előtti eljárásra jogosító meghatalmazást az ügyvédnek már csak az ügyfél adhat, mert a képviselet csak így lesz jogszerű.

A jogvédő szervezetek egyik feladata a sértettek képviselete olyan büntetőügyekben, melyekben a romák sérelmére követnek el bűncselekményeket. A hátrányos megkülönböztetés tilalmát az 1992. évi XXII. törvény, a Munka Törvénykönyve is rögzíti (5. paragrafus (1)). "A munkaviszonnyal kapcsolatosan tilos hátrányos megkülönböztetést alkalmazni a munkavállalók között nemük, koruk, nemzetiségük, fajuk, származásuk, vallásuk, politikai meggyőződésük, munkavállalói érdekképviseleti szervezetekhez való tartozásuk, vagy ezzel összefüggő tevékenységük miatt." De a rejtett diszkriminációt is nagyon nehezen feltárni, hiszen a munka világában is érvényesül a szerződéskötési szabadság, a munkáltató számára leginkább megnyerő, legalkalmasabb embert alkalmazza, végtére ehhez elemi gazdasági érdeke fűződik. A foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról szóló 1991. évi IV. törvény általános rendelkezései között (2. paragrafus) ugyancsak szerepel a hátrányos megkülönböztetés tilalma azzal a kiegészítéssel, hogy e rendelkezés nem zárja ki azt, hogy a munkaerőpiacon hátrányos helyzetben lévőket többletjogosultságok illessék meg. A többletjogosultságok jellemzően a munkaügyi központok által szervezett foglalkoztatások keretében valósulhatnak meg. Ilyenek a különböző közmunka programok és az egyre elterjedtebb közhasznú munkavégzés. Ezek ideig-óráig képesek orvosolni a tartós munkanélküliségből eredő hátrányokat, viszont nem képesek megoldani azokat a problémákat, amelyek a roma lakosság alacsony iskolázottságából erednek. A hazánkban élő kisebbségek jogai hatékony védelmének talán legfontosabb eszköze az 1993. évi LXVII. Törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. A törvény tiltja a hátrányos megkülönböztetést, és az olyan politikát, amely a kisebbség erőszakos asszimilációját célozza, vagy eredményezi, illetve a kisebbséghez tartozó személyt hovatarozása miatt üldözi, életkörülményeit nehezíti, jogai gyakorlásában korlátozza. A második fejezet az egyéni, a harmadik, pedig a kollektív jogokat szabályozza részletesen. A kollektív jogok tekintetében a kisebbségek önkormányzatairól rendelkezik e törvény. Így joga van minden kisebbségnek, hogy helyi és országos önkormányzatot hozzon létre. Ezek feladata a kisebbségek érdekeinek védelme és képviselete. A kisebbségi önkormányzatok működésének anyagi bázisát egyrészt a központi költségvetés fedezi, amely kiegészülhet a települési önkormányzat vagy a megyei önkormányzat hozzájárulásával. A hátrányos megkülönböztetés kiküszöbölésének és a kisebbségek védelmének

másik legfontosabb eszköze a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa intézményének létrehozása. Tovább vizsgálva az egyes jogterületeket, megállapítható, hogy az egészségügyi ellátáson keresztül a gyermekek védelmén át a rádiózásról és a televíziózásról szóló törvényig mindenhol találhatók diszkriminációt tiltó rendelkezések. Levonhatjuk tehát a következtetést, hogy mind a hazai, mind a nemzetközi jogszabályok között szép számmal találunk hátrányos megkülönböztetést, tiltó rendelkezéseket. Ezek érvényesítése olykor mégis nehézségekbe ütközik, hiszen, mint már azt korábban kifejtettük, nem könnyű ezeket a jogsértéseket bizonyítani. Ezért lenne szükség egy, a diszkrimináció valamennyi formáját egységes szerkezetben szabályozó jogszabályra. A jogszabályok általános megfogalmazásai, azok eljárásjogi hiányosságai, az intézményrendszer hiányosságai mind odavezetnek, vezethetnek, hogy a diszkriminációs esetek száma egyre bővül, a sértettek pedig nem, vagy csak nagy nehézségek árán kapnak megfelelő elégtételt. Az ilyen esetek is bizonyítják a jogrendszer nem megfelelő működését, a tételes jog hiányos és nehézkes érvényesülését.

8. MÉDIA

Napjainkban Magyarországon a roma közösséget kiterjedt, a közbeszédben folyamatosan megerősítést nyerő, masszív előítéletek övezik. A romákkal szembeni előítéletek elterjedtségében, a közvéleményben zajló kommunikációs folyamatok is jelentős szerepet játszanak. A magyarországi romák többségi médiaképe a szándékoltan előítéletes vagy rasszista ábrázolásaival, a többségi sztereotípiákkal egybehangzó bemutatásaival nagymértékben erősíti meg a romaellenes előítéleteket.

Jellegzetes ábrázolások a magyarországi többségi médiában

A média a korábbi évekhez képest nagyságrendekkel hangsúlyosabb kérdésként láttatja a romákat. 1997-ben átlagosan minden második-harmadik nap közöltek ilyen témájú cikkeket a lapok, a magyarországi kisebbségekről szóló cikkek kétharmada a romákkal foglalkozott, terjedelmük átlagosan több mint kétszerese volt a más kisebbségekről szóló cikkeknek. Ugyanakkor a média nemcsak nyíltan uszító ábrázolásokkal, hanem a tudósításai összességéből kibontakozó képpel is megerősítheti a romákkal kapcsolatban hordozott többségi sztereotípiákat. A médiában igen erőteljes a romák ábrázolása, az etnikai címkézés, gyakran előfordul, hogy a média nem kérdezi meg az adott ügyben közvetlenül érintetteket. A romák négy nagyobb témakörben kaptak jelentős figyelmet a médiától: a konfliktusok, a bűnözés, a kulturális kérdések, illetve a szegénység tekintetében. A cikkek negyede foglalkozott a roma kisebbség és többség közötti helyi konfliktusokkal, és 25 %-os volt azon írások aránya, amelyek romák kapcsán bűnügyekről számoltak be. Kevés annyira egyértelműen előítéletes jellegzetessége van a romák médiaképének, mint 1997-ig rutinszerű szerepeltetésük a bűnügyi tudósításokban: a médiatudósítások a romákon kívül egyetlen más kisebbséggel kapcsolatban sem közölték az elkövető etnikai hovatartozását.

A roma kultúrának első ránézésre erőteljes a jelenléte a többségi médiában, de ha mélyebben megfigyeljük, akkor azt látjuk, hogy a cikkek túlnyomó többsége roma kulturális eseményekről szól, meglehetősen érdektelen rövidhír kapcsán. A kultúrához kapcsolható cikkek másik nagy hányadát azok a művészportrék tették ki, amelyek révén a magyar média leginkább pozitív példákat gondol állítani a többségi és a roma közönség elé.

A magyarországi romák többségi médiaképét jelentős mértékben dominálja a szociális hátrányok bemutatás. Megfigyelhető, hogy a romák szegénységének témakörét nagymértékben meghatározza a különböző kormányzati és nem kormányzati erőfeszítések bemutatása.

Roma szerepek, a roma szereplők aktivitása

Tipikusan passzi helyzetben mutatták be a romákat a helyi konfliktusok (66 %), a szociális kérdések (54 %) és a gazdasági témák (79 %) kapcsán, és aktívként akkor, amikor a politikai önszerveződésről, önkormányzatiságról (78 %), valamint kulturális eseményekről volt szó (70 %). E kép szerint a romák tevékenyek a politikai, önkormányzati szférában és a művészetek terén, de csak ott. A konfliktusokról beszámoló cikkek esetében a kisebbségi szereplők kevesebb, mint negyede jutott közvetlenül szóhoz.

Roma médiumok

Ma Magyarországon a régió más országaihoz képest igen gazdag és kiterjedt a roma médiumok köre. Négy-öt roma folyóirat jelenik meg több-kevesebb rendszerességgel, a Magyar Televízióban és a Magyar Rádióban hetente jelentkezik a roma műsor, öt éve Roma Sajtóközpont működik, amely sikereket ér el a magyarországi többségi lapokban való folyamatos megjelenéssel, mintegy tíz vidéki televízióban és rádióban sugároznak rendszeresen roma műsort, "Rádió C" néven pedig évek óta frekvenciára vár egy majdani roma rádió. Ugyanakkor a rendelkezésre álló kevés számú kutatás és a mindennapi tapasztalatok azt mutatják, hogy a magyarországi roma közösségek jelentős részéhez nem jutnak el a legfontosabb információk. A magyarországi roma médiában a piaci szempontok gyengén vagy egyáltalán nem érvényesülnek. Ez akkor sem természetes, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a roma média egy speciális "rétegigényt" elégít ki, és közönsége gazdaságilag tragikus helyzetben van.

A mediakép és a többségi előítéletek

A különböző előítélet-kutatások jól dokumentálják, hogy a romákkal szembeni negatív előítéletek elterjedtségében jelentős szerepet játszik a tömegkommunikáció is. A magyarországi romák többségi mediaképének vizsgálatakor megkerülhetetlen kérdés az, hogy hozzájárulnak-e a médiumok ezeknek a többségi sztereotípiáknak a fenntartásához.

A magyar társadalom romaképe erősen kötődik ahhoz a képhez, amelyet önmagáról hordoz. A romák ebben az önképben negatív referencia- és abszolút külsoportként vannak jelen, főként a szorgalommal, a becsületességgel és az életvitelbeli kulturáltsággal kapcsolatos képzetek terén. Ugyanakkor a kérdést jelentősen befolyásolhatják a közszereplők megnyilvánulásai is, mert abban, hogy egy országban mennyire elfogadott a nyílt előítélet, jelentős része van annak, hogy a közszereplők milyen retorikai bázison érvelnek egy kisebbségi közösséggel kapcsolatban. Mert ha egy társadalom közbeszédében nyíltan, a helyi és országos hatalom által is eltűrt, nem egyszer pedig megerősített módon, széles körben elfogadja és elhárítja egy népcsoport szegénységi kérdését, úgy e retorika folyamatos fenntartásához és megerősítéséhez elég az is, hogy a média mindössze leírja az egyes szereplők nyilatkozatait. Azok a közszereplők, akik ezt az utat választják, sokkal inkább megértésre számíthatnak a széles körű előítéletek révén, mintsem

kritikára. Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy a lapok egyre nagyobb teret szentelnek az ilyen érvelések elleni tiltakozások nyilvánosságra hozatalának. A kilencvenes évtized sok tekintetben a lakóhelyi szegregáció erősödésének és a romákkal szembeni helyhatósági fellépéseknek az évtizede volt, mert hosszan lehetne sorolni azokat az eseteket, amikor egy település vezetősége próbálta a romákat a településről eltávolítani, vagy beköltözésüket megakadályozni. A közbeszédben ezek a szándékok nemegyszer - megválasztott tisztviselők szájából - a romákkal szembeni, többségi előítéletekkel, kapcsolatos retorikával "szentesítve" jelennek meg. A közélet szereplőinek, köztük a kormányzat tagjainak kulcsszerepük és fokozott felelősségük van egy olyan közvélekedés kialakításában, amelyben nincs elfogadva a rasszizmus.

Háttérfeltételek

Egy 1998-ban készített kutatás azt mutatta, hogy a szerkesztőségek nagy többségének nincsenek kiépült kapcsolatai a roma közösségekkel. Csakúgy, mint a többségi társadalomnak, az újságírók nagyobb részének sincs megfelelő mélységű és kiterjedt kapcsolatrendszere a romákkal. A tényfeltáró újságírás csaknem általános hiánya a magyar médiának, mert a folyamatos pénz- és időhiány különösen megnehezíti egy olyan csoport árnyalt ábrázolását, amelynek érdekérvényesítő képessége meglehetősen alacsony, erőteljesen szegregált környezetben és nem egyszer hihetetlen szegénységben él, ahová ingen ritkán jutnak el a sajtótájékoztatókhoz és más médiaeseményekhez szokott újságírók.

Mind a kisebbségekkel kapcsolatos kiegyensúlyozott szerkesztőségi politika kialakításának, mind a szerkesztőségi kapcsolatok fejlesztésének egyik lehetséges módja lehetne kisebbségi újságírók integrálása a szerkesztőségi munkába. A szerkesztők túlnyomó többsége azonban elutasítja ezt. A kisebbségekkel kapcsolatos tudatosság megerősítésének egy másik lehetséges módja pedig egy, a médiában a kisebbségekkel kapcsolatos speciális, szakmai-etikai kódex kidolgozása lehetne. A szerkesztők azonban nem tartják szükségesnek egy ilyen szabályzat kidolgozását, mert az általános szakmai elvek érvényesítését elengedhetetlennek tartják a kisebbségek vonatkozásában is. Ugyanakkor a roma közösségek körében tapasztalható csaknem általános szegénység miatt rövidtávon az sem várható, hogy a média a piac érvei alapján célközönségként tekintsen a roma csoportokra, és tudatos stratégiákat dolgozzon ki megszólításukra.

A roma média és a roma műsorok támogatása

A roma médiát ma jelentős összegekkel, és a jogi szabályozásba épített kedvezményekkel támogatja a kormányzat. A támogatás legnagyobb részét a különböző országos terjesztésű kisebbségi lapok támogatásában figyelhető meg, ezzel szemben elenyésző a kisebbségi újságírók képzésére adott támogatás. A médiatörvény értelmében az országos közszolgálati médiumokban biztosítják a kisebbségi műsorok rendszeres sugárzását. Ugyanakkor a műsortervükben ilyen műsort is vállaló helyi rádiók és televíziók többsége ígérete ellenére nem indított be kisebbségi műsort. A nagy határfokú roma kisebbségi média gyenge politikai támogatottságát jelzi az is,

hogy a "Rádió C" néven tíz éve tervezett roma rádió - amelyet egyebek mellett az Európai Unió anyagilag is támogatott - azóta sem kapott frekvenciát.

9. KORMÁNYZATI, KISEBBSÉGI ÖNKORMÁNYZATI POLITIKAI TÖREKVÉSEK

A rendszerváltás után az első demokratikusan megválasztott parlament és kormány azonnal szembesült az évtizedek óta háttérbe szorított kisebbségi kérdés, ezen belül a romák megoldatlan gondjaival, az azonnali cselekvés szükségességével. Így az elmúlt tíz év történéseit két nagy szakaszra bonthatjuk: 1990-től 1995-ig az egész jogszabályi és intézményi háttér újragondolása, jogszabályalkotás útján történő át- és kialakítása volt napirenden. 1995-től pedig megjelentek az első olyan kormányzati programok, amelyek a cigányság helyzetének jobbítása érdekében születtek. Tovább nem is lehetett halogatni az állami szerepvállalást, mivel a rendszerváltás az egész magyar társadalom anyagi helyzetét megváltoztatta. Kinyílt a szociális olló, a gazdasági szerkezet átalakulása, a privatizáció következtében jelentős tömegek váltak munkanélkülivé.

A 90-es években felgyorsuló modernizáció, az új gazdasági körülmények által teremtett világ legnagyobb vesztesei az ország 2 millió szegényein belül a romák, akik a 10 milliós lakosság mintegy 5 %-át jelentik. Megfogyatkozott a szolidaritás, felerősödött az intolerancia, a más gondjai iránti közömbösség. A megjelenő, majd megerősödő szélsőjobbos, fasisztoid csoportosulások támadásainak elsődleges célpontjává a magyarországi cigányok váltak. Rendszeresen történtek szervezett, csoportos bántalmazások. Az indulatok elszabadulásától tartva a politikai döntéshozók is felismerték, hogy speciális, a romák társadalmi integrációját elősegítő állami segítség nélkül nincs esély a helyzet kezelésére.

Jogalkotás és új intézmények

Rögtön 1990-ben új, országos hatáskörű intézmény jött létre, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal (NEKH). Elsődleges feladata a mindenkori kormány kisebbségpolitikai döntéseinek előkészítése, a kisebbségi politika elvi megalapozása és koordinációja lett. Emellett feladata a kisebbségek helyzetének folyamatos figyelemmel kísérése, elemzések készítése, valamint a kapcsolattartás a kisebbségek képviselőivel. Az 1990-es évek közepétől pedig döntő szerepet vállalt a cigányságot érintő rövid és középtávú programok kidolgozásában, jelenleg a hosszú távú stratégiai programot készíti elő. Jelentős előrelépésnek értékelte mindenki, hogy a Hivatalon belül 1998-tól külön elnökhelyettes koordinálja a roma ügyeket. A szervezeti átalakítás viszont, 1998-tól a Miniszterelnöki Hivaltól az Igazságügyi Minisztérium alá rendelte a NEKH-t bírálókat kapott. Különösen a cigányság képviselői érezték úgy, hogy ezzel gyengül a Hivatal érdekérvényesítő képessége, és nem tartották szerencsésnek azt sem, hogy a börtönügy és más igazságszolgáltatási tevékenység mellé rendeljék a cigányság helyzetével is foglalkozó intézményt. Mindenki szükségesnek ítéli a NEKH tevékenységét, de a Hivatal jelenlegi helye a kormányzati struktúrában, illetve az államigazgatásban eleve behatárolja, szűkre szabja lehetőségeit. A kormányzati munkában, illetve struktúrában a romák helyzetének kezelésére erősíteni kell a Hivatal koordinációs szerepkörét. A koordinációs szerepkört viszont csak sokkal, erősebb kompetenciákkal lehet betölteni. Ellenkező esetben a kormánystruktúrán tulajdonképpen

kívül álló Hivatalra lehet hárítani a felelősséget konfliktusos helyzetek esetében, a Hivatal különböző szintű vezetőit le lehet cserélni, de a probléma kezelésében a kormányzati, illetve költségvetési források hatékony és ellenőrizhető felhasználásában nem történik előrelépés. Látni kell ugyanis, hogy a jelenlegi helyzetben ilyen módon a kormány egyszerűen áthárítja a felelősséget egy tulajdonképpen a kormányzati struktúrán kívül álló, megfelelő kompetenciákkal nem rendelkező intézményre, illetve annak munkatársaira. Jelentős előrelépést jelenthetne, ha a kormányzati struktúrába szervesen illeszkedne a roma kérdéskör kezelésére, nem pedig többszörös áttételen keresztül. Természetesen ez a politikai döntés kérdése. Egy, a kormányzati munkában közvetlenül, a kormányzati struktúrában elhelyezkedő modell kialakítása részben kifejezné a probléma fontosságát, tudomásul vételét, ugyanakkor megteremtené a hatékonyság feltételeit. A rendszerváltás után a kisebbségeket érintő jogalkotás legfontosabb eleme, a további előrelépést és intézményi kereteket megalapozó jogszabály a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény, amelyet az akkori parlament 96 %-os többséggel fogadott el. Ez fontos lépés volt, mivel a cigányságot először ismerték el hazánkban jogilag is kisebbségnek. Európában egyedülálló módon a törvény deklarálja az egyéneket és a közösségeket egyaránt megillető kisebbségi jogokat is. Ez azért fontos, mivel így olyan lehetőségeket is biztosít a kisebbségeknek, amelyek alapján a szervezetalakítás, kisebbségi önkormányzatok létrehozása, vagy akár területi szervezeti egység is elképzelhető. A kisebbséghez tartozás kérdését a törvény az önbevallás intézményével oldja meg. Ez az elv biztosítja a lehetőséget az identitás megvallására, de jó néhány problémát okozott az elmúlt években. Az 1998-as kisebbségi önkormányzati választások alkalmával előfordult, hogy valaki olyan kisebbségi önkormányzat képviselője lett, amelyhez származásának bizonyítottan nincs köze. Az ilyen visszaélések elkerülése végett már évek óta szorgalmazzák a kisebbségi szervezetek, hogy a kisebbségi önkormányzati képviselő jelölést kössék valamilyen kisebbségi szervezet tagságához. Másik probléma, hogy a választásoknál nemcsak az adott etnikum tagjai szavazhatnak jelöltjeikre, hanem bárki a többségi társadalomból, ezzel döntő módon befolyásolva vagy megváltoztatva az adott kisebbségen belüli erőviszonyokat, a többségnek tetsző kisebbségi jelöltek megválasztásával. Fontos még megemlíteni, hogy rendelkezés található a törvényben, a közszolgálati médiumokban készíthető műsorokról, az elismert kisebbségi nyelvekről, művelődési intézmények kialakításának lehetőségéről, a neveléshez, oktatáshoz való jog alapjairól, valamint a kisebbségek országgyűlési képviselői jogáról, és a kisebbségi jogok országgyűlési biztosának intézményéről is. Nem hallgathatjuk azonban el a hiányosságokat sem. Ezek között elsődleges, a szankciók hiánya. Hiába vannak megfogalmazva az országgyűlési képviselőt, a tilalmazott magatartások, ha ezek realizálásához, illetve megsértéséhez, elmulasztásához nem kapcsolódnak jogkövetkezmények, és ezek hiányát más jogszabályos sem pótolják.

Másodrészt, a cigányság szempontjából aggályos rész a 45. paragrafus (2) bekezdése, amely sajátos oktatási feltételek megteremtésére ad lehetőséget. Ez egy rossz értelmezéssel forrása lehet a nem kívánt oktatási szegregációs jelenségeknek. Harmadrészt, a törvény nem biztosítja a kisebbségi önkormányzatok sikeres működésének anyagi feltételeit. Az állami normatíva mellett

a többszörös finanszírozás esetleges, átláthatatlan, így hosszú távra igen nehéz tervezni. Ily módon a gyakran súlyos nehézségekkel, forráshiánnyal küzdő települési önkormányzatoknak kiszolgáltatott testületek jönnek létre. Fontos, hogy a cigányságnak nincs anyaszája sem, ahonnan erkölcsi és anyagi támogatást kaphatna. Az anyagi lehetőségek szűkös volta a sikeres működést veszélyezteti, különösen akkor, ha felelősségteljesen kívánják ellátni a törvényben is megfogalmazott feladatokat, vagy élni kívánnak az ugyancsak ott megfogalmazott lehetőségekkel. A jelenleg is zajló törvénymódosítási viták alapján előremutató változások várhatók. Kompromisszumos javaslattal valószínűleg országgyűlési képviselőkhöz jutnak a kisebbségek, de ennek formáját és módját illetően még nem született végleges megállapodás. Helyes irányba változik a kifogásolt 45. paragrafus (2) bekezdés is. Az anyagi finanszírozás szabályozásáról és a szankciórendszer kidolgozásáról azonban nincs tudomásunk. További fontos jogszabályok is születtek, amelyek közvetlenül érintik a magyarországi cigányság helyzetét. Így a közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény 1996. évi módosítása, amely rögzítette az országos és helyi kisebbségi önkormányzatok számára azokat a lehetőségeket, amelyek közoktatási intézmények alapítására és fenntartására vonatkoznak. A 32/1997. MKM. rendelet a nemzeti és etnikai kisebbségek óvodai nevelésének és iskolai oktatásának irányelveiről rendelkezik, és fő feladatának tekinti a gyermekek életkori sajátosságainak és egyéni fejlettségének megfelelő nevelés-oktatás alapelveinek a kialakítását, segíti a kisebbség nyelvének és kultúrájának megismerését és elsajátítását, a kulturális hagyományok átörökítését és fejlesztését. Részletesen ismerteti a lehetséges oktatási formákat és a hozzájuk kapcsolódó követelményrendszert. A rendszer bonyolultsága miatt azonban sok helyen, önkormányzatoknál, iskolákban, nincsenek tisztában az egyes formák alkalmazásának lehetőségeivel, gyakran keverednek az egyes oktatási formák, és még gyakrabban felejtkeznek el a szülői kérésről-beleegyezésről. A cigányság esetében rendkívüli fontosságú jogszabály lett a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosáról szóló 1993. évi LIX. törvény. A kisebbségi ombudsman alkotmányban is megfogalmazott feladata, hogy az alkotmányos jogokkal kapcsolatban tudomására jutott visszasságokat kivizsgálja vagy kivizsgáltassa, és orvoslásuk érdekében általános vagy egyedi intézkedéseket kezdeményezzen. Az elmúlt évek eseményeiből és az ombudsman beszámolóiból az a következtetés vonható le, hogy az intézmény létrehozása elengedhetetlenül szükséges volt. Tevékenysége nélkülözhetetlen a jogállami keretek között. A feltárt visszasságok megszüntetése érdekében azonban csak szűk körű lehetőségei vannak. Az ajánlás és a kezdeményezés gyakran nem éri el a célját, a nyilvánossághoz fordulás pedig a cigányság esetében nem mindig éri el a kívánt hatást. Hatáskörének bővítése feltétlenül szükséges lenne. Az 1121/1995. (XII.7.) Korm. határozat a Magyarországi Cigányokért Közalapítvány létrehozásáról intézkedik, amelynek céljaként az esélyegyenlőtlenségek csökkentését nevezi meg.

Középtávú intézkedéscsomagok

Az 1120/1995. (XII.7.) Korm. határozat az első jelentősebb kormányintézkedés, amely már kifejezetten a cigányság egyre inkább ellehetetlenülő helyzetére kereste a megoldást. Ennek érdekében, első lépésként a minisztériumok és az országos hatáskörű szervek munkájának összehangolására Cigányügyi Koordinációs Tanácsot hozott létre, a cigányság problémáinak kezelésére és társadalmi integrációjának elősegítése érdekében. Deklarált feladatai között megtalálható a közép- és hosszú távú program kidolgozásának, az esélyegyenlőtlenség csökkentésének az igénye. Szorosan kapcsolódik hozzá az 1125/1995. (XII.12.) Korm. határozat, amely a cigányság helyzetével kapcsolatos, legsürgetőbb feladatokkal foglalkozó dokumentum. Felismerve a sürgető állami feladatvállalást, meghatározott területeken cselekvési programok, kidolgozását írja elő a szaktárcák számára. Ezekre az 1995-ös határozatokra épül az első középtávú intézkedéscsomag /1093/1997. (VII.29.) Korm. határozat/, amely széleskörűen igyekszik felmérni és meghatározni a cigányság társadalmi integrációjához szükséges feladatokat. Első részében az 1997-98-ban megvalósítandó intézkedéseket tartalmazza. Így az oktatás-művelődés területén megfogalmazásra került a tandíjrendszer és a gyermekvédelmi támogatás továbbfejlesztésének és hatékonyságának sürgető szükségyszerűsége, az oktatási szegregáció megakadályozása, regionális tehetséggondozó programok (pl. Gandhi Gimnázium és Kollégium) továbbfejlesztése, hálózatuk bővítése, tehetséggondozó kollégiumok létrehozása. A foglalkoztatás területén a cigánytelepek felszámolása, a foglalkoztatási programok kialakítása és a működők továbbfejlesztése, a cigány tanulóknak a szakképzési rendszerbe történő integrálása, föld- és állattenyésztési programok megvalósítása került be célként. Szociális területen válságkezelő vis maior-keret létrehozását irányozta elő. A térségi programok területén komplex válságkezelő programok, végrehajtását jelöli meg olyan településeket, ahol a lakónépességen belül jelentős részarányt képviselnek a halmozottan hátrányos helyzetű rétegek, így a cigányság is. A diszkriminációellenes programok tekintetében szükségesnek tartja felmérni az esetleges további jogszabályok szükségességét, fontosnak ítéli a rendőrképzésbe beépíteni a cigányság élethelyzetének fejlesztéséhez kapcsolódó PR-tevékenység kidolgozásának szükségessége, jelenik meg. Az intézkedéscsomag második részében a később meghatározandó feladatok irányelveit rögzíti a határozat. Így szól a cigány tanulók felsőoktatási tanulmányainak elősegítéséről, kulturális intézmények szükségességéről, a kisebbségi önkormányzatok szerepéről a munkanélküliség leküzdésében, a cigányság egészségügyi állapotának javítása érdekében a szűrő-gondozó hálózat kiterjesztéséről, a konfliktuskezelés érdekében a jogvédő irodák támogatásáról, a közszolgálati médiumokban szükséges reális cigánykép kialakításáról.

Az 1998-ban hivatalba lévő új kormány szükségesnek tartotta a középtávú intézkedéscsomag átdolgozását. Az 1047/1999. (V.5.) Korm. határozatban megfogalmazottak alapvetően az 1997-es célokat követik, de prioritást kaptak az oktatásra, kultúrára vonatkozó feladatok. Így jelenleg az oktatás tekintetében az alapfokú oktatásban a tartalmi fejlesztés, a rendszeres óvodába járás és a mulasztások csökkentése mellett, a közép- és felsőfokú oktatásban pedig a lemorzsolódás megelőzése a kitűzött cél. A kultúra vonatkozásában a csoportszerveződéshez kapcsolódó

közművelődési intézményrendszer fejlesztése, szakemberek továbbképzése, szakanyagok elkészítése, a foglalkoztatás területén pedig a tartós és pályakezdő munkanélküliek segítése, közmunka és közhasznú programok szervezése, valamint szociális földprogram kidolgozása került megfogalmazásra.

A diszkriminációellenes programok esetében nagyobb figyelmet kell fordítani a hatályos jogszabályos érvényesülésére, a kommunikációs stratégiában pedig el kell magyarázni a többségi társadalomnak, hogy miért is van egyáltalán szükség a cigányokkal foglalkozó programra. A középtávú intézkedéscsomag sikeres megvalósításának érdekében az új kormány szükségesnek tartotta az irányító szervezet megváltoztatását is, így az 1048/1999. (V.5.) Korm. határozatban a Cigányügyi Koordinációs Tanácsot megszüntette, és helyette Cigányügyi Tárcaközi Bizottságot hozott létre. Előrelépés, hogy az új fórum albizottságokat alakíthat, meghívás alapján tanácskozási joggal cigány társadalmi szervezetek képviselői is részt vehetnek az évente legalább négy ülésen, valamint állandó meghívott a kisebbségi jogok országgyűlési biztosa, a Magyarországi Cigányokért és a Gandhi Közalapítvány elnöke is.

A hosszú távú stratégiai program

Az elmúlt évek tapasztalatai alapján a politikai döntéshozók számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a jelenlegi magyar kisebbségvédelmi rendszer elfogadható színvonalú ugyan, de a cigányság problémáinak megoldása érdekében nem elegendő, ezért kiegészítő állami intézkedésekre is szükség van. A változásokra azonban csak egy előrelátó, hosszú távú stratégia kidolgozása és következetes végrehajtása esetén van remény. A rövid és középtávú programok megvalósulásának eredményeit vizsgálva látható, hogy az eddigi törekvések ugyan jók, de a cigányság élethelyzete nem javult, inkább romlott az elmúlt években. Ennek okaiként a romák régóta rossz életkörülményeit és Magyarország szűkös gazdasági lehetőségeit lehet megnevezni. A cigányszervezetek képviselői és független szakértők legalább ilyen fontos okoknak tartják a kormányzati cigánypolitika hiányosságait és átgondolatlanságát, valamint azt, hogy több új jogszabály egyes területeken (gyermekvédelem, szociálpolitika, családi adókedvezmények), eleve hátrányosabb helyzetbe hozza a cigányokat, mint néhány évvel ezelőtt voltak. Hasonlóan sok vita van a romákra fordított anyagi eszközök felhasználásának kérdésében is. Kimutatások szerint a 2000. évben, a középtávú programban megfogalmazott célok megvalósítására a költségvetés 4,85 milliárd forintot, egyéb kisebbségi feladatokra 2,2 milliárd forintot, összességében több min 7 milliárd forintot különített el. A probléma azonban az, hogy ez az összeg el van osztva az egyes szaktárcák költségvetési keretébe, és tényleges felhasználásának, romákra fordításának ellenőrzésére nincsenek kidolgozott módszerek, lehetőségek, különösen a cigány szervezetek képviselőinek. Az ilyen átláthatatlan helyzetek akadályozzák a program sikeres megvalósulását, pedig egy hosszú távú stratégiának ez alapfeltétele. Az eddigi programok megvalósulásának hiányosságai és hibáinak számbavétele után a hosszú távú stratégia célként a magyarországi cigányság társadalmi és gazdasági integrációját tűzi ki, a romák identitásának megőrzése mellett. Megfogalmazódik még célként a munkahelyteremtés és a romák egyenrangú

társadalmi-politikai szerepvállalásának elősegítése is. A program alapelvek, megfogalmazásán keresztül kíván útmutatást nyújtani a cigányság lehetetlen helyzetének megváltoztatása érdekében. Így megtalálható benne a társadalmi szolidaritás és feladatvállalás, a partnerség (cigány részvétel), a szubszidiaritás és decentralizáció (helyi problémák helyben történő megoldása), valamint a cigány kultúra értékei megőrzésének, ápolásának szükségessége. Szintén alapelveként szerepel a hátrányos megkülönböztetést tilalmazó jogi keretek szükséges továbbfejlesztése, a nyilvánosság és átláthatóság, valamint a kérdés komplex, sokdimenziós megközelítésének igénye. A program megvalósulásának anyagi feltételeként és a finanszírozás folyamatos fenntarthatósága érdekében az elkülönített, nagyobb forráskoncentrációt tartja szükségesnek. A tervezet fontos célkitűzése az ellenőrző tevékenység kialakítása és következetes érvényesítése. A romák életkörülményeinek tényleges javítása érdekében két ágazati prioritás kerül meghatározásra, az oktatás és a foglalkoztatás feltételeinek javítása a családok önfenntartó képességének erősítése érdekében. Érdekes eleme a programnak az ágazatokon átívelő, ún. horizontális prioritások megfogalmazása, úgymint a társadalmi-politikai kirekesztés megakadályozása és a romák szerepvállalásának erősítése. A tervek szerint az elkészült hosszú távú stratégiai programot széleskörű társadalmi vitára bocsátják, ahol minden érdekelt elmondhatja véleményét, ezzel is elősegítve az esetleges hibák kiküszöbölését. A cigányszervezetek képviselői között máris megfogalmazódnak azok a vélemények, amelyek szerint ismét csak egy általánosságban mozgó, alapelveket tartalmazó programról van szó, tényleges módszereket nem tartalmaz a súlyos helyzet megváltoztatása érdekében. Valószínűsíthető, hogy a roma és nem roma lakosság bevonásával, a legnagyobb felelősséget az államnak kell vállalnia, hiszen a feltételrendszerek formálása az ő kezében van, és a magyarországi cigányság életkörülményeinek megváltoztatására csak az Európai Unió szilárd támogatásával van remény.